

Mirar des de les arrels

Claroscurs de la migració equatoriana

Gabriela Bernal

PID_00199816

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes –llevat que s'indiqui el contrari– a una llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada (BY-NC-ND) v.3.0 Espanya de Creative Commons. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font (FUOC. Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya), no en feu un ús comercial i no en feu obra derivada. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/legalcode.ca>

Índex

Introducció	5
Objectius	6
1. Memòries, subjectivitats i imaginaris colonials	7
1.1. La crisi del 1999 i la migració en el context dels estudis de la subalternitat andina	7
1.1.1. La colònia i l'ordre colonial	9
1.2. Escriure a l'Equador	11
1.3. Ressentiment o espai per a la memòria?	13
1.3.1. La conquesta com a procés inconclús	14
1.4. Desplaçament forçat, ocupació vertical, evasió de l'Estat o de la pobresa: la migració com a estratègia	16
2. De pobres menyspreats a migrants: la construcció de subjectes individuals i col·lectius	21
2.1. El temps i l'espai com a paranys	21
2.2. Desplaçar-se: un verb per a reconstruir	23
2.3. Construïnt subjectes individuals: dones lliures	26
2.4. "Soy indio español"	29
2.5. Som migrants	33
3. Trànsit per les ombres: desafiaments del procés	37
Resum	41
Bibliografia	43

Introducció

Quin tipus de comprensió hi ha dels equatorians i equatorianes que resideixen a Espanya? Quines són les arrels de les actituds moltes vegades bigarrades que presenten en els diversos escenaris els protagonistes de la principal onada migratòria equatoriana? Com es pot llegir la seva migració, aparentment econòmica, a la fi del segle XX tenint en compte la història colonial que els precedeix? Com podem encreuar les mirades projectades des de l'Equador i des d'Espanya cap a ells, amb les seves pròpies? I, com podem repensar aquesta migració recent en el context de crisi espanyola?

Atès que sobre la migració equatoriana hi ha una àmplia bibliografia que desgrana elements qualitius i quantitius de la seva situació, aquest mòdul planteja alguns interrogants i proposa algunes respostes que considerem que són innovadores.

És possible dimensionar els impactes de la migració en els llocs d'origen si no es coneix la història de la discriminació que configura la societat equatoriana? És possible parlar de bases colonials que encara avui impregnin les relacions quotidianes, les més ínfimes? És possible entendre les actituds dels i les equatorianes que viuen a Espanya, si no es coneix de què s'ha fugit en el lloc d'origen? Què es reconstrueix a Espanya?

En aquest sentit, en aquest mòdul plantejem els aspectes que, a partir de la migració, s'han anat configurant com a elements clau per a repensar-nos com a país. Per això, més que tornar sobre citacions de nombres i textos, traçarem un recorregut històric que posa en discussió el paper que té l'espai en formacions colonials com l'equatoriana.

Els silencis i les paraules són el material que articula aquesta història. Els estats, els intel·lectuals, construeixen el discurs de la història jugant amb els fets que s'han de recordar i els que s'han d'oblidar. Entre l'oblit i el silenci, s'ha construït la idea, com assenyala Edward Said, que, com en un tauler, és possible esborrar causes, raons i conseqüències, per a començar a escriure com si no existís un passat, un present i un avenir a la mida de la modernitat occidental. La memòria és la clau. Memòria per a no oblidar la despulla d'homes i dones equatorians durant la crisi bancària del 1999 i que va impulsar centenars de milers d'ells a desplaçar-se, a migrar, a aventurar-se. I memòria per a no oblidar com la discriminació encara és al darrere de les lògiques quotidianes, dins i fora del país, i que han configurat les identitats, dins i fora del país.

Objectius

Amb l'estudi d'aquest material, assolireu els objectius següents:

- 1.** Aprendre a mirar la migració equatoriana a Espanya des de l'Equador. Situar els processos històrics més rellevants per a la configuració de l'espai com a factor de reproducció de la discriminació social.
- 2.** Mostrar les relacions entre els processos històrics que han viscut a l'Equador els i les equatorianes migrants, per entendre'n les actituds i els comportaments.
- 3.** Donar rellevància a la memòria col·lectiva per poder comprendre la importància d'esdeveniments passats en el present dels i les equatorianes.
- 4.** Mostrar els claroscurs de la migració dins de l'horitzó colonial.
- 5.** Mirar i mostrar qui som els i les equatorianes que migren.

1. Memòries, subjectivitats i imaginaris colonials

La migració equatoriana a Espanya és, per les seves característiques, un fenomen substancial tant al lloc de destinació com al país d'origen. Segons algunes dades (2006), prop d'un milió d'equatorians van deixar el país entre 1999 i 2006. Els Estats Units, Itàlia, però sobretot Espanya (per les facilitats legals però també per la llengua comuna) van ser les destinacions més buscades.

Va ser la crisi del 1999 i la migració en el context dels estudis de la subalternitat andina, l'origen d'una migració tan ràpida i important. La seva gestació es remunta als problemes econòmics vinculats al deute extern del país, que durant els anys vuitanta del segle passat van portar el país a una sèrie d'ajustos estructurals que van copejar durament la població més empobrida.

1.1. La crisi del 1999 i la migració en el context dels estudis de la subalternitat andina

Els continus condicionaments econòmics per superar la crisi van generar una creixent inconformitat social, que va ser la tònica dominant durant els anys noranta. El moviment indígena equatorià va ser qui va encapçalar les demandes a l'Estat perquè enfrontessin els problemes amb un altre tipus de polítiques públiques. No obstant això, durant el govern neoliberal de Sixto Durán Ballén (1992-1996) les mesures econòmiques i jurídiques que es van prendre, van possibilitar la gestació de la crisi del 1999.

Des d'un vessant jurídic, les lleis van apuntar a una creixent flexibilització dels controls que s'havien mantingut sobre el sector bancari. Les reformes efectuades en el sistema financer del país el 1994 van buscar fomentar la liberalització financera. Es va produir un considerable increment de l'ingrés de capitals, la qual cosa va generar un *boom* de crèdits de les empreses i entitats financeres. Però les reformes legals que s'havien dut a terme van permetre, sobretot, el sorgiment d'empreses vinculades als bancs; empreses que es van acabar col·lapsant, i amb aquestes també alguns bancs. En aquest context, la gent va començar a treure els seus diners dels bancs, i l'Estat, per a controlar la fugida de capitals, va congelar els estalvis dels dipositants, que van quedar impossibilitats per a accedir als seus diners.

El "firat bancari" que va tenir lloc durant quatre dies, del 8 a l'11 de març de 1999, va ser insuficient per a enfrontar la crisi econòmica, i el gener del 2000 es va decretar la dolarització: el canvi es va establir en 25.000 sucres (l'antiga moneda) per 1 dòlar. Al començament d'aquest segle l'Equador vivia una situació dramàtica: no hi havia diners, els sous s'havien minimitzat al

Lectura recomanada

Consuelo Carranza i Gabriela Malo (2006). *Impacto de la migración. Una lectura desde la experiencia ecuatoriana. Remesas de la emigración y su impacto socioeconómico*. Quito: UNICEF.

màxim, els jubilats no perceben cap tipus de pensió i l'estructura productiva del país es va col·lapsar davant la incapacitat d'afrontar costos de producció molt alts.

Aquest va ser el context en el qual es va produir la principal onada migratòria que hagi conegut l'Equador. Al cap de més d'una dècada, els efectes d'aquesta massiva migració han estat analitzats tant a Espanya com a l'Equador. Biblioteques de tots dos països guarden en el seu si nombroses publicacions que parlen de la urgència que es va sentir, tant en l'àmbit polític com acadèmic, d'entendre les causes, els processos i les conseqüències de la sortida massiva d'equatorians.

Una revisió bibliogràfica dóna compte de com, tal com avança el procés migratori, els temes que s'analitzen van canviant. Així, el 2002, per exemple, la Facultat Llatinoamericana de Ciències Socials (FLACSO) de l'Equador va dedicar un número de la seva revista *Iconos* al procés migratori. Els temes recollits per la publicació mostren les diferents característiques de la inserció dels equatorians a Espanya; els processos d'integració amb els seus claroscurs consegüents per al país d'acollida; les paradoxes tant personals com col·lectives que es van desenvolupant a partir d'un fenomen encara en expansió; i com circulen les cadenes d'informació, la construcció i resignificació de les representacions socials sobre els llaços històrics i culturals que hi ha entre l'Equador i Espanya.

El 2006, quan la migració "s'estabilitza", són diverses les publicacions que apunten a les anàlisis quantitatives: d'una banda, de les aportacions dels migrants amb les seves remeses a l'economia nacional; de l'altra, dels buits que van deixant, tant poblacionalment com econòmicament, els migrants.

Quan el 2008 es comença a albirar la crisi europea, les anàlisis i publicacions obren un nou buit de mercat de treball i s'inauguren diferents vetes sobre la tornada d'aquelles persones que van perdre el seu espai en un somni que s'esfondra. Avui es recull el testimoni dels qui, havent-ho perdut tot, tornen per començar de nou. En aquest sentit, queda pendent un treball que doni compte de com el col·lectiu d'equatorians i equatorianes que encara romanen a Espanya s'enfronta aquesta vegada a la crisi espanyola.

Lectures recomanades

Iconos (2002, agost). *Revista de Ciencias Sociales* (núm. 14). Quito: FLACSO.

Alguns articles continguts en aquest número es poden trobar en els enllaços següents:

"Se fue, ¿a volver?: Imaginarios, familia y redes sociales en la emigración ecuatoriana a España (1997-2000)".

"Las representaciones sociales en torno a la inmigración ecuatoriana a España".

Les investigacions dutes a terme sobre la migració assenyalen també els aspectes “positius” de la migració equatoriana. No obstant això, gran part de les anàlisis recullen de manera contundent els problemes derivats d'aquest procés, en gran manera fill de la globalització. Sobre la base d'aquests problemes, aquest mòdul vol imprimir un biaix diferent als treballs ja elaborats: perquè les xifres econòmiques o la descripció etnogràfica dels processos viscuts pels migrants i recollits pels investigadors no es converteixin en un objecte d'anàlisi en si mateix, sinó que siguin un vehicle per a **repensar l'Equador com a societat i reflexionar sobre els processos migratoris viscuts en un context no solament polític i econòmic, sinó també històric**. Com apunta la sociòloga boliviana Silvia Rivera Cusicanqui en una entrevista recent, es tracta de: “hacer las cosas de un modo diferente”.

1.1.1. La colònia i l'ordre colonial

Aquest treball està articulat entorn d'una idea clau: el caràcter colonial de la societat equatoriana. Al llarg del document, farem referència al fet “colonial”, “l'horitzó colonial” o l’“ordre colonial”. Quan esmentem explícitament “la colònia”, estarem parlant del període històric comprès entre l'arribada dels primers europeus i el sorgiment de les repúbliques independents (aproximadament entre 1520 i 1810).

Per contra, quan parlem del fet “colonial”, “l'horitzó colonial” o “l'ordre colonial”, ens estarem referint bàsicament a la idea que hi ha una reconstitució contínua de les estructures de dominació elaborades a partir de la conquesta.

L'**ordre colonial** constitueix el conjunt de relacions socials organitzades des dels criteris colonials de conquesta i administració dels territoris, que es va estructurar sobre la base de la negació de la humanitat dels habitants dels territoris conquerits.

L'**horitzó colonial**, com a reconstitució de les estructures colonials de dominació, se sustenta en la idea que els colonitzats no podran tenir la qualitat de “totalment humans” fins que no “apreguin” a comportar-se com dicta la societat dominant i reneguin de la seva especificitat cultural i organitzativa (Thompson, a Rivera, 2010, pàg. 11). En aquesta discussió és present, de fons, un enllaç entre el passat i el present, l'eix central del qual se sustenta en la recuperació de la memòria.

“Una memoria insurgente [...] una conciencia temporal que articula pasado y presente nutriendo la identidad y la práctica política colectiva, arraigándolas en el accionar insurgente de los antepasados, y otorgándole, por tanto, un sentido social más profundo al levantamiento contra el orden dominante ilegítimo, con el propósito de entablar relaciones sociales nuevas”

Hylton i Thompson, “Introducción”, *Ya es otro tiempo el presente. Cuatro momentos de insurgencia indígena* (pàg. 9, 2003).

Silvia Rivera Cusicanqui dialoga con Oído Salvaje (2012)

Podeu veure l'entrevista que el Centro Experimental Oído Salvaje va fer a Silvia Rivera Cusicanqui.

Silvia Rivera Cusicanqui dialoga con Oído Salvaje

Per a entendre la societat equatoriana i els fenòmens socials que genera, en aquest cas la migració, és important tenir presents tots dos elements: la memòria i la vigència de l'ordre colonial. Si bé "la colònia", com a període històric ja ha estat superat, l'ordre social que es va construir constitueix trama i ordit del teixit sociopolític dels països llatinoamericans. Els ordres econòmics, polítics, socials i culturals que es van generar fa 500 anys amb la conquesta no deixen d'actualitzar-se, i continuen essent l'eix entorn del qual ens és possible repensar més enllà de les xifres i les etnografies.

Quan parlem de la memòria, parlem d'una **memòria insurgent**, atès que recupera les arrels indígenes per demanar una societat diferent. Una societat que reconegui l'existència de processos socials històrics que han estat en contradicció constant amb l'ordre colonial, com l'ocupació vertical del territori, característica fonamental dels sistemes andins.

Les migracions són un procés arrelat a la història de l'Equador, i encara que l'última onada migratòria (1999-2004) tingui el seu origen en la recent crisi econòmica que va assolir el país, és rellevant destacar que no és únicament fruit d'una "carència" constant. Els qui històricament han recorregut a la migració, no ho han fet només per a la seva supervivència individual o familiar; la migració, com a procés, ha estat "usada" també com una oportunitat per a democratitzar la societat equatoriana, per a trencar certes característiques que l'ordre colonial va imposar sobre l'ús de l'espai global.

En aquest sentit, tot i que a l'Equador la crisi és "permanent", i tot i que tots saben les dificultats que implica la migració a l'exterior, es continua intentant viatjar. Perquè no és només la necessitat de millors condicions econòmiques el que motiva el desplaçament, sinó també la possibilitat de construir un altre tipus de subjectivitats que trenquin alguns formats generats a escala individual i col·lectiva des de l'horitzó colonial.

La migració als grans centres del món, com Europa i els Estats Units, permet a una gran varietat de persones situades en la taxonomia racial del mestissatge qüestionar-se a si mateixes i gestar noves subjectivitats, contravenint certs elements de l'ordre colonial. Un procés que conforma subjectivitats que emparen elements identitaris que no són "mestissos" o "híbrids", sinó *ch'ixi*. Aquestes "noves" subjectivitats no són solament individuals sinó també col·lectives. I és precisament en aquest encreuament entre l'individual i el col·lectiu, entre el que s'espera, heretat d'un context colonial, i el que es pot construir de nou en el nou ordre que aporten els llocs de destinació, on es generen els claroscurs del procés migratori que abordarem al llarg d'aquest mòdul.

Formats

El que aquí anomenem *formats* constitueix unes formes de ser, fer i pensar, que permeten que les persones se situïn i siguin situades dins d'alguna de les categories de classificació social de la societat equatoriana.

Ch'ixi

Terme aimara que significa "gris, amb taques menudes de blanc i negre que s'entremesclen" (Rivera Cusicanqui i El Colectivo, 2010, pàg. 154).

Hi ha al nostre entendre tres idees fonamentals per a comprendre la migració equatoriana: la memòria, les subjectivitats *ch'ixi* i els conflictes que es generen entre els elements democratitzadors d'aquesta nova objectivitat i la inèrcia dels antics imaginaris colonials col·lectius.

1.2. Escriure a l'Equador

Escriure des de l'Equador és un assumpte que forma part i és hereu d'un procés polític nacional. És a dir, escriure aquí –a l'Equador– implica necessàriament reconèixer que les anàlisis que es puguin fer portaran l'empremta de les urgències acadèmiques que es conceben en mirar el procés polític del país íntegrament. Fragmentar les realitats viscudes, fragmentar l'anàlisi a nivells micro, implica que la realitat dels migrants sigui, per exemple, analitzada com si la seva existència per a l'Estat i per a l'Acadèmia comencés quan van sortir del país. La seva situació de desplaçament, les causes i les finalitats de la mobilitat, es conceben en termes quantitius, i molt poc aporten a entendre com s'han anat gestant les diàspores a Europa o els Estats Units, i les seves vinculacions amb el país i la dinàmica en el país en si mateix.

El moviment indígena equatorià ha tingut al llarg dels últims 20 anys un protagonisme polític que va desconcertar polítics i estudiosos. Un protagonisme dels pobles indígenes que, en els països de l'àrea andina, especialment l'Equador i Bolívia, ha marcat l'agenda pública nacional com a referent ineludible. I tot i que en els darrers anys es parli de l'ocàs d'aquest actor social, és impossible ignorar les aportacions polítiques i els reptes al pensament social que va plantejar aquesta insurrecció social i política.

En els darrers anys, els Andes, especialment l'Equador i Bolívia, han ressonat internacionalment pels processos que han desembocat en dues reformes constitucionals. No obstant això, els canvis més importants que vénen empesos pels vents de reforma no són únicament jurídics. Ans al contrari, són els petits canvis quotidians que es tradueixen en la revitalització de pràctiques culturals ancestrals, i que estan encara al marge de les anàlisis acadèmiques, els escenaris més interessants d'aquestes societats.

Lectura recomanada

Sobre la qüestió indígena a l'Equador, resulta interessant llegir l'obra següent:

Lourdes Endara (1999). *Ciudadanos vs. Canibales: la construcción de la identidad "mestiza"*. Quito: FLACSO.

Una de les aportacions més importants del moviment indígena ha estat, sense cap dubte, pensar els nostres països llatinoamericans superant la idea del mestissatge com a fenomen que anul·la les continuïtats prehistòriques, i que subsisteix actualment.

Fins fa poc la idea del mestissatge era concebuda com una realitat única i de destinació obligatòria per als habitants d'aquestes terres, com si no existissin els pobles indígenes, o com si el procés d'espoliació i violència al qual han estat obligats a viure des de fa més de 500 anys fos un element ja superat per la història.

Una de les herències més rellevants de la insurrecció política dels pobles indígenes en els anys noranta és la **visibilització de la persistència dels esquemes colonials de dominació en les realitats contemporànies**, al marge dels discursos i polítiques públiques que enarboren el mestissatge com a procés d'eliminació (homogeneïtzació) de les desigualtats socials, polítiques i econòmiques.

El mestissatge com a projecte polític s'estén per tota Amèrica Llatina. De fet, aquesta categoria assumeix criteris de les ciències socials per a construir un projecte polític. Per exemple, Marisol de la Cadena (2004) mostra com el terme *raça*, vingut des de la biologia, va ser processat per les ciències socials andines, fins a treure'n el component biològic, i el van deixar en una categoria *cultural*, que es convertirà en l'origen de certes qualitats que definirien la manera de ser dels *mestissos*.

Entendre l'espai com a **mapa de sentits travessat per processos culturals i polítics d'ampli arrelament històric**, com els processos de racialització constant, resulta rellevant per a entendre la conformació de la societat equatoriana i per a plantejar la profunda relació que hi ha **entre llocs i éssers humans**.

Per això és important donar compte dels processos històrics que, lligats a l'espai, van configurant un conjunt de sentits sobre els límits i les mobilitats, de per què s'ocupen certs espais, per a entendre també com i quan aquests es transformen entre els qui es desplacen i migren.

En situar el procés migratori equatorià en aquesta trama més àmplia, és possible donar compte dels sentits que han anat construint els qui en la diàspora, de manera individual o col·lectiva, han anat edificant un sentit diferent sobre si mateixos, i sobre la societat que els expulsa/acull.

Lectura recomanada

El recorregut del concepte de mestissatge a l'Equador està molt ben treballat en el text següent:

Hernán Ibarra (2010). *Estado nación y crisis de las ideologías del mestizaje en el Ecuador*. Col·loqui "Decolonization in the Andes: Contemporary debates and transformations", Center for Latin American and Caribbean Studies. Nova York: New York University.

1.3. Ressentiment o espai per a la memòria?

Al cap de més de 500 anys de la conquesta i colonització europees, parlar sobre el passat colonial de l'Amèrica Llatina pot semblar un "ressentiment social". Semblaria massa llunyà en el temps (i en l'espai), per a establir una connexió creïble entre quotidianitat llatinoamericana, memòria i migració.

La memòria, la seva negació o reivindicació, constitueixen un exercici polític constant i és, abans de res, un camp de disputa.

Els usos que es donen de processos, figures o fets concrets, es constitueixen com a espais de lluita per la legitimitat i el suport col·lectiu, per sancionar el poder establert o per donar manteniment a projectes que apunten al futur.

Com bé assenyala Enrique Florescano:

"Si para los poderosos la reconstrucción del pasado ha sido un instrumento de dominación, para los oprimidos la recuperación del pasado ha servido como hilo afirmador de su identidad y como fuerza emotiva que mantiene vivas sus aspiraciones de independencia y liberación".

Enrique Florescano, *La historia y el historiador* (pàg. 11-12, 1997).

El tema de la *memòria* ha estat plantejat habitualment com un discurs propi de les acadèmies, construït per intel·lectuals i potser elaborat de manera "higienica", és a dir, al marge dels processos polítics. No obstant això, la memòria que es reconeix com a *insurgent* permet mirar les continuïtats i les ruptures dels processos socials, polítics i culturals de societats com l'equatoriana. En aquest sentit, hi ha un "horitzó colonial" que s'actualitza constantment. Thompson sintetitza aquesta noció desenvolupada per Silvia Rivera com "la reconstitució continua de estructures coloniales de dominación elaboradas a partir de la conquista" (Thompson, a Rivera, 2010, pàg. 11).

Hi ha procediments socials de dominació d'àmplia durada que van sorgir arran del procés de colonització i conquesta d'aquests territoris. Tot i que hagin desaparegut els aparells polítics formals que els van generar, es van instal·lar en les mentalitats individuals, en les maneres de fer, ser i pensar col·lectives, de tal manera que és impossible entendre les nostres societats contemporànies al marge d'aquests.

La idea d'"horitzó colonial" reprèn llavors fets i idees històriques concrets, i n'analitza la persistència en el temps per mitjà de **formes d'expressió renovades** d'aquestes. Una d'aquestes idees nascudes a l'empara de l'expansió europea va ser el qüestionament de la humanitat dels indis. Una discussió que s'actualitza constantment. Si anteriorment aquesta discriminació coloni-

Lectura recomanada

"El trauma colonial y la memoria" és el títol d'un dels apartats del llibre de Jean Pierre Warnier:

Jean Pierre Warnier (2001). *La mundialización de la cultura*. Quito: Abya Yala.

En aquest text es detalla com l'escàs processament de la memòria dels traumes colonials de diferents pobles resulta remarcable en relació amb tot el desplegament mnemotècnic que hi ha sobre fets de la història occidental com la Segona Guerra Mundial: llibres, pel·lícules, monuments.

Memòria insurgent

És aquella que articula passat i present, per dotar de sentit i arrels les lluites polítiques contemporànies.

Escollat sense voler

Un grup de migrants francesos a l'Equador conversaven animadament sobre el país i les seves característiques en la seva pròpia llengua i sense saber que una equatoriana els escoltava i entenia. Sobre els desacords culturals que havien experimentat els més nous, un dels més antics va referir: "Amb els indis és impossible conversar, no ens entenen, val més no apropar-s'hi. Amb els mestissos és més fàcil comunicar-se, però no te'n pots confiar gaire."

al apuntava a “negar la humanidad de los colonizados en tanto no «aprendan» a comportarse como lo dicta la sociedad dominante y nieguen con ello su propia especificidad organizativa y cultural” (Thompson, a Rivera, 2010, pàg. 11), avui encara es qüestiona la vertadera humanitat dels indígenes que s’organitzen per defensar els recursos naturals situats als seus territoris.

Com va ser el procés de conquesta i colonització de l’Amèrica Llatina?

Evidentment és impossible jutjar amb elements del present el que al seu moment va implicar la conquesta i colonització d’Amèrica. I és impossible recollir en aquest espai tot el procés i els detalls que van anar matisant la configuració històrica d’una regió tan diversa. En una síntesi massa atapeïda, podem dir que la “trobada” de mons tan diferents com eren en aquell moment l’americà i l’europeu va forjar un **conjunt de relacions socials i econòmiques fruit de l’expansió del capitalisme, que va donar origen a la inclusió de la raça com a justificatiu per a l’espoliació.**

1.3.1. La conquesta com a procés inconclús

Es podria argumentar que aquesta anàlisi és pertinent en l’anàlisi dels processos sociològics i polítics de les societats llatinoamericanes “a l’Amèrica Llatina”, però que té escassa relació amb temes migratoris. No obstant això, Bolívar Echeverría, el filòsof equatorià més representatiu, **fa una anàlisi molt interessant en plantejar la conquesta com a procés inconclús.**

En l’aixecament de Chiapas el 1994, Echeverría situa un desafiament a la conquesta.

Els estats contemporanis, diu ell, estan tractant de posar fi al procés de la conquesta:

“[...] porque ellos, en tanto que estados occidentales, modernos, capitalistas, tienen una tarea fundamental, básica y elemental, de la cual no pueden excusarse, que es precisamente la tarea de concluir el proceso de la Conquista, es decir, de eliminar de la historia al esbozo civilizatorio que implican los indios, de sustituirlo o de «integrarlo», como se suele decir, en una vida política que es enemiga de toda diferencia, de toda «otredad» (como la de los indios), en una vida política que parte de homogeneizar a la ciudadanía pasándola por el raserio de la propiedad privada.”

Echeverría Bolívar

Aquest **fil de llarga durada** inconclús que és la conquesta va marcar una fita rellevant: a partir del “descobriment” va reconfigurar una noció del “nosaltres” com a humanitat que es va limitar al món europeu, a les seves cultures i als seus processos civilitzatoris. Les persistents diferències dels pobles indígenes que van sobreviure a la fase inicial de la conquesta van representar un

“Indigenisme infantil”

Alguns governs “progressistes” de l’Amèrica Llatina no han dubtat a qualificar d’“indigenisme infantil” o “ecologisme infantil” aquelles posicions que no acaten la lògica dels projectes extractivistes. Plantejar l’etern infantilisme, la minoria d’edat inacabable dels indígenes, els diferents, va permetre durant segles l’“administració” (espoliació) dels seus recursos.

Lectura recomanada

C. A. Aguirre Rojas (2001). “Chiapas y la conquista inconclusa. Entrevista con Bolívar Echeverría”. *Chiapas* (núm. 11, pàg. 45-60). Mèxic: IIE-UNAM-ERA.

repte important per als colonitzadors: l'assimilació i l'homogeneïtzació. Els projectes nacionals llatinoamericans són hereus d'aquest procés i apunten a la missió que assenyala Echeverría.

En aquest procés de construcció del “nosaltres” europeu, tots els processos civilitzatoris que no formen part de la seva tradició han estat considerats com “els altres”. L'experiència colonial a escala mundial, per tant, ha anat configurant una part de la població com a “vençuda”, i l'altra com a “vencedora”. Aquest fet ha portat alguns a ocupar no solament espais polítics de presa de decisions sobre el conjunt de la humanitat, sinó també espais geogràfics “millors” (espais “per a viure”, segurs, estables, viables). I ha relegat a d'altres als “pitjors” (espais per al turisme, exòtics però perillosos).

La creació conceptual d'aquests espais polítics, geogràfics, socials... està lligada al desenvolupament del capitalisme, ja que en si mateixa tota experiència colonial és fruit del procés expansionista d'aquest sistema.

L'horitzó colonial del qual parla Silvia Rivera, no obstant això, no viu exclusivament als països llatinoamericans, sinó en tots els qui reactualitzen l'horitzó colonial des de la mirada del “nosaltres, els inqüestionablement humans”. Hi ha de fons una imatge dualista i maniquea que presenta una confrontació entre Occident i la resta de diferents, que en el cas de l'Amèrica Llatina van ser homogeneïtzats sota el qualificatiu d'“indis”. Més tard, quan els estats nació proposen el mestissatge com “el centre de convergència d'històries i identitats”, l'apel·latiu “indis” queda relegat a una imatge arcaica, situable al museu, o per a aquelles persones que, aïllades, continuen vivint a les selves i no volen o no poden tenir contacte amb les societats nacionals.

No obstant això, el mestissatge, vist i viscut en països com l'Equador, oculta una miríada d'identitats, gairebé sempre basades en criteris racials i que posen en joc un conjunt de subtils regles de joc que combinen color de la pell amb diners, tipus de cabells amb maneres de parlar, decència amb accés a l'educació, per esmentar-ne solament alguns.

Les diferents cares del mestissatge a l'Equador

Qui és un *cholo*?, què el diferencia d'un *montubio*?, té alguna cosa a veure amb un *chagra*?, un *longo* és igual que un *mulato*? Si un *cholo*, un *montubio*, un *longo* i una *mulata* es troben junts, qui és considerat per tots el de menys rang? Per a entendre'ns millor: tots són mestissos, però el *cholo* és l'indígena i els seus descendents que viuen a la ciutat. El *montubio* és el camperol de la costa. El *chagra* és un camperol de la muntanya. El *longo* és un indígena que busca ser mestís, però que encara no ho aconsegueix. Un *mulat*, que pot ser clar o fosc, és fruit de la unió entre un afroequatorià i algú d'una altra “raça”. Si estan tots junts, les dones, siguin de l'estrat que siguin, ocuparan el lloc més baix, perquè són les que menys parlen el castellà estàndard, i probablement, les que més herències de la cultura indígena mostraran. Si són tots homes, els darrers llocs es disputaran entre un *longo* i un *chagra*. Els *cholos* poden tenir accés a l'educació, però la seva educació no sempre és suficient per a ser considerats “gent de bé”.

Los vencidos

Títols com *Los vencidos. Los indios del Perú frente a la conquista española (1530-1570)*, de Nathan Wachtel (1976), impliquen una visió de perdors que no dona compte dels llargs processos de resistència que des de 1492 fins avui continuen tirant endavant els pobles del que avui coneixem com a Amèrica.

En aquest context, la migració trenca certs esquemes mentals en introduir noves coordenades espacials, i combina de manera creativa resistència i acceptació, persistència i ruptura. D'alguna manera, dissol la dualitat del “nosaltres” i “els altres”; els protagonistes dels desplaçaments són testimoniatge d'aquesta situació.

En les anàlisis de les migracions internes (del camp a la ciutat) en països com l'Equador, va sorgir el terme *aculturació*. En pensar els canvis culturals a les ciutats com un abandó, com un “deixar de ser” dels qui s'hi instal·laven definitivament, hi havia implícit el reconeixement d'aquesta dualitat “nosaltres”-“els altres”. Paradoxalment, el mestissatge, com a categoria de convergència, no va aconseguir anul·lar aquesta dicotomia. Els imaginaris comuns donen compte d'un “nosaltres” (els blancs) i “els altres” (sia aquests indis o mestissos) fermament arrelat.

1.4. Desplaçament forçat, ocupació vertical, evasió de l'Estat o de la pobresa: la migració com a estratègia

La mobilització de poblacions és una de les constants del procés històric llatinoamericà. A l'àrea andina, sota l'Estat inca, els desplaçaments de poblacions s'implementaven com a política d'Estat. Com a part de la seva estratègia d'administració del seu enorme territori, l'Estat inca desplaçava grups ètnics de la seva confiança o rebels a diferents territoris, segons els seus interessos polítics, econòmics o militars, per afermar el control, l'administració o simplement com a càstig. Per exemple, els *cañaris*, grup ètnic que va lluitar feroçment contra l'Inca Huayna Capac durant la conquesta inca, van ser desplaçats cap a les rodalies de Cusco.

Però la mobilitat humana que duia a terme l'Imperi Inca estava fortament ancorada en la manera d'ocupar l'espai de les poblacions andines. John Murra (2002), els treballs de recerca del qual han aportat importants dades sobre el passat prehistòric, sintetitza algunes de les característiques d'aquest tipus d'ocupació. En un espai muntanyenc com l'andí, un control “vertical” del territori significa bàsicament l'accés i control de recursos de diferents nínxols climàtics indispensables per a la supervivència. La manera de controlar verticalment l'espai implica mobilitat humana dels grups ètnics: per a poder accedir als múltiples recursos, la comunitat “mare” havia de desplaçar grups dels seus membres als diferents nínxols ecològics. Solament per mitjà d'aquestes colònies es podia donar continuïtat a la lògica de complementarietat present en el model.

Lectura recomanada

Segons Carmen Bernand, l'expansió de les ciutats fundades pels inques es va situar entre 1450 i 1525. La seva fi va tenir lloc el 1532 amb la decapitació del seu últim inca: Atahualpa.

Carmen Bernand (1994). “El mundo andino, unidad y particularismos”. A: Carmen Bernand (comp.). *Descubrimiento, conquista y colonización de América a quinientos años*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.

“La complementariedad ecológica sigue siendo un ideal andino, no siempre actualizado. [...] la complementariedad ecológica fue un logro humano notable que las civilizaciones andinas forjaron para lograr una alta productividad y así atender a vastas poblaciones en un ambiente múltiple. La complementariedad nos ayuda a comprender la posición única del logro andino en el repertorio de historias humanas; y es **posible que hasta indique posibilidades futuras.**”

Murra, “Complementariedad ecológica” (pàg. 139, 2009; èmfasi agregada).

L'anàlisi de John Murra convida a pensar que aquesta manera d'ocupació de l'espai, mil·lenària als Andes, pot persistir en la cultures contemporànies andines, com a mecanismes per a continuar accedint a béns i recursos necessaris per a la supervivència.

Un exemple el podríem trobar en la forma d'articulació que tenen els “migrants” camperols que viuen a la ciutat, en relació amb les seves comunitats d'origen. Resulta interessant que a l'espai urbà de Quito, Guayaquil o Machala (per esmentar algunes ciutats equatorianes), es trobin en una mateixa illa diverses esglésies evangèliques. Cada església, que poden ser contigües, articula les comunitats d'origen dels migrants i proveeix així una extensa trama de relacions i recursos; el territori urbà no homogeneïtza les comunitats, sinó que es mantenen els vincles d'origen. Aquestes comunitats són les encarregades de generar les xarxes de suport financer, econòmic o polític, necessàries per a donar suport a les famílies o comunitats que han quedat al camp, al mateix temps que les comunitats del camp proveeixen de medicina, aliments, suport en la criança dels fills, etc.

Com bé assenyala John Murra, l'ocupació vertical de l'espai andí va xocar amb la lògica estatal: es va enfrontar no solament a la lògica de l'Estat inca, sinó també la lògica de l'Estat colonial. Aquest últim va establir unes pautes de relació que implicaven una lògica de domini i explotació. Per això, durant aquest període es van gestar un altre tipus d'estratègies migratòries per a enfrontar la relació de dominació establerta per l'Estat colonial.

En aquest període es poden evidenciar dos tipus de migracions:

1) La primera, que s'inscriu en la que ja hem assenyalat i que probablement és la més coneguda: la que es feia **de manera obligatòria com a part dels treballs imposats per l'aparell colonial** a la població nativa.

2) Però, d'altra banda, hi va haver un segon tipus de migració que va resultar de la iniciativa indígena i que s'aferrava a **un disseny de supervivència acuradament elaborat**. En uns casos, aquest model migratori colonial va ser fruit

Lectura recomanada

John V. Murra (2009). “Complementariedad ecológica”. A: John V. Murra. *El mundo andino, población, medio ambiente y economía*. Lima: Fondo Editorial de la Pontificia Universidad Católica del Perú / Instituto de Estudios Peruanos.

Entrevista a John Murra

Una entrevista que Presencia Cultural va fer a John Murra mostra des d'una perspectiva arqueològica que un dels grans assoliments andins, la possibilitat d'alimentar una àmplia població en un medi agrest, va ser possible gràcies a l'ocupació vertical del territori, i com aquesta ocupació va significar una configuració diferent del concepte “del meu territori”, o “la meva comunitat”.

Entrevista a John Murra

Colonización y nueva sociedad (2010)

Un bon documental que explica de manera clara el que va ser la conquesta i colonització d'Amèrica:

Colonización y nueva sociedad

Lectura recomanada

Karen Powers Vieira (1994). *Prendas con pies*. Quito: Abya Yala.

d'iniciatives col·lectives, però en d'altres va partir de decisions personals. En tots dos casos l'objectiu era el mateix: escapar-se de les demandes excessives de l'Estat colonial.

Dins de la dominació generada per la invasió espanyola, la població indígena va trobar en la migració una estratègia de supervivència i una possibilitat de subvertir l'ordre colonial imposat per la divisió jurídica entre la República d'indis i la República d'espanyols. Per mitjà de la migració es va accedir a un espai que havia estat demarcat com a netament espanyol (la ciutat), sense perdre per això la condició d'indígena, però fora dels controls que pesaven sobre la població estacionària en un sol lloc.

La República d'indis i la República d'espanyols va constituir una divisòria formal entre el món indígena i l'espanyol com a forma de control de les poblacions. A la població espanyola, per exemple, se li controlava l'entrada i sortida del nou món i tots els seus assumptes es dirimien en aquest espai administratiu. El mateix ocorria amb el món indígena: la seva administració tenia lloc dins de la República d'indis.

La Reial Audiència va ser un organisme d'administració dels territoris americans que s'encarregava d'administrar justícia. La Reial Audiència de Quito va constituir un tribunal superior de justícia, que vetllava per un territori definit, en aquest cas, proper a Quito.

El control de la població que romania en un lloc (anomenada *estacionària*) estava intervingut per les autoritats ètniques. La història de la conquesta i colonització és plena d'esdeveniments relatius a les mediacions entre les autoritats espanyoles i les indígenes respecte al tema de la mobilitat, ja que els impostos es definien basant-se en aquesta situació.

Mapa de la Reial Audiència de Quito

Lectura recomanada

Abelardo Levaggi (2001). "República de Indios y República de Españoles en los reinos de Indias". *Revista de Estudios Histórico-Jurídicos* (núm. 23, pàg. 419-428). Valparaíso.

Lectura complementària

Carmen Bernand (1999). "La libertad de los Yanacunas". A: Carmen Bernand; Serge Gruzinsky. *Historia del Nuevo Mundo: Los mestizajes, 1550-1640* (tom II, pàg. 222-224). Mèxic: Fondo de Cultura Económica.

Els controls que pesaven estaven lligats als impostos que havien de pagar les comunitats dependent de la quantitat de membres, i també de la quantitat de treball no remunerat (*mita*) que havien d'aportar les comunitats a l'Estat colonial.

Durant la colònia, la migració va comportar la desestructuració de les comunitats indígenes? La resposta la trobem en els models de migració que es van anar adequant als diversos períodes històrics.

Durant el segle XVI, les migracions es van donar entre comunitats indígenes. Amb això els cacics (les autoritats indígenes locals) van disposar de forces laborals alternatives, amb les quals van poder retenir el poder i reproduir les seves comunitats. D'aquesta manera, les formes culturals prehispàniques van ser retingudes.

Durant el segle XVII l'onada migratòria va canviar envers l'esfera espanyola i es va produir una fractura important en les estructures politicoeconòmiques del món indígena tradicional. *Obrajes* (fàbriques de teixits, llanes, *cabuyas*, on els indígenes treballaven dia i nit) i *hisendes* (grans extensions de terra de propietat d'una sola persona o família, que articulava l'organització econòmica colonial) van ser llocs de destinació que apuntaven d'una banda a subsistir però també com a manera d'escapar-se del tribut i la *mita*. D'aquesta manera, es van afeblir les comunitats i es va donar pas al sorgiment d'un altre tipus de societat, que encara mantenint certes característiques indígenes en el cultural va traçar aliances i concessions amb el règim colonial.

Karen Powers Vieira (1994) ha demostrat com la migració a la Reial Audiència de Quito, durant l'etapa colonial, va ser una **estratègia de supervivència indígena**, que a més es va convertir en un factor determinant en l'estructura política racial i cultural de la societat colonial. En el mateix sentit, altres investigacions a l'àrea andina han proposat que, des de l'inici de la colònia, els moviments migratoris van ser forces laborals suplementàries per a les comunitats, desmuntada la idea tradicional que la migració implicava necessàriament una ruptura amb les comunitats d'origen.

Lectura recomanada

Karen Powers Vieira (1994). *Prendas con pies*. Quito: Abya Yala.

Entre les conclusions més rellevants de l'estudi de Powers Vieira destaca veure, per exemple, com la migració va permetre l'adaptació dels pobles indígenes al nou ordre colonial. Contràriament al que es podria pensar, la migració va permetre que es reproduïssin i transformessin les societats indígenes des de dins. Es va impedir també la determinació precisa del seu nombre per a subvertir el sistema extractiu i es van estimular també importants transicions econòmiques i polítiques a escala més àmplia. D'acord amb les lleis espanyoles, únicament podien ser gravats amb impostos i obligats a aportar una quota de treball gratuït per a l'Estat (sistema que havia estat usat per l'Estat inca) els

indígenes que estiguessin censats en una població i hi tinguessin residència. D'altra banda, com que un nombre considerable d'individus va abandonar les seves comunitats per no pagar impostos, els qui van ser obligats a pagar el tribut van ser els cacics; en aquest cas, els cacics tradicionals es van empobrir ràpidament per haver de complir l'obligació i en el seu lloc van anar apareixent altres cacics (anomenats "intrusos"), que havent estat en contacte amb la societat espanyola tenien més elements per a enfrontar-s'hi; es va produir una mobilitat social ascendent per a certes persones. Una altra de les conclusions apunta a una anàlisi de les economies andines des de la lògica prehispànica en les quals es requeria una residència extraterritorial en àrees distants per a l'explotació de recursos necessaris per a les comunitats.

Més enllà de l'articulació evident entre economia i migració, s'assenyalen els diferents estils migratoris com un element que permetria entendre per què aquests desplaçaments no van implicar la desintegració grupal i l'eventual "hispanització" de les poblacions indígenes. Pel que sembla els indígenes de l'Audiència de Quito tendien a emigrar en grups de família cap al mateix lloc, en un model que permetia la supervivència ètnica. Així els grups es formaven novament i es reconstituïa l'organització social.

Usant el sistema d'ocupació vertical de l'espai, durant la colònia, els cacics van enviar grups d'indígenes cap a *obrajes*, hisendes i ciutats espanyoles amb la finalitat d'explotar un recurs abans desconegut: el salari. Com que no era fàcil aconseguir-ne dins de la comunitat, la mobilització de grups sencers de persones fora d'aquesta va garantir l'existència d'aquest recurs, que permetia pagar els impostos a la comunitat mateixa, i amb això, la seva subsistència com a tal. Però alhora reproduïa els sistemes de dominació colonials.

"Trónicamente, tanto las migraciones individuales como las colectivas facilitaron la sobrevivencia de los indígenas como un pueblo y una cultura, pero también contenían las semillas para el debilitamiento general de la sociedad indígena frente a los colonizadores. La migración trajo prosperidad para algunos indios y dio realce a un sector nativo que se benefició de sus conexiones con la esfera española. Esto sentó las bases para una colaboración cada vez más estrecha entre los colonizadores y los colonizados, creando la típica situación colonial en la cual parte de la nación se convertía en la anti-nación y **permitía que las estructuras de dominación se auto-preserven.**"

Powers Viera, *Prendas con pies* (pàg. 388, 1994).

2. De pobres menyspreats a migrants: la construcció de subjectes individuals i col·lectius

2.1. El temps i l'espai com a paranys

Una de les constants en l'anàlisi sobre els diferents fenòmens socials a l'Equador és l'afany constant per marcar un límit espaciotemporal tant epistemològic com fenomenològic. D'aquesta manera, les continuïtats històriques de llarga durada com ara les matrius culturals indígenes i les característiques socioculturals sobre les quals s'han construït les societats contemporànies ocupen un lloc marginal dins de les anàlisis econòmiques, polítiques o culturals. Tot element que situï en la contemporaneïtat alguna cosa que permeti pensar en la matriu cultural indígena és considerada com una externalitat de l'anàlisi, que tendeix a ser ignorada.

En els treballs d'anàlisi econòmica que es fan sobre les remeses enviades pels migrants no s'ha plantejat encara una anàlisi que permeti situar quin percentatge d'aquests ingressos es destinen, per exemple, a la realització de les grans festes de cada poble, i amb això, a la reproducció social d'elements culturals profundament marcats per les tradicions indígenes. Així mateix, en la política s'ignora com funcionen fins avui dia, i no solament al món indígena, els parentius de consanguinitat, afinitat o rituals en la consolidació d'aliances i accions polítiques. Tot això es consideren retards temporals d'un món que idealment hauria de desaparèixer. Aquest tipus de manifestacions resulten acceptables si es cataloguen dins del món indígena, rural, tradicional, analfabet, però no al país modern que es vol construir.

Johannes Fabian (1983) constitueix un referent important per a repensar algunes de les premisses sobre les quals es construeixen les anàlisis "dels altres" en l'epistemologia de les ciències socials "clàssiques". És la construcció social que es fa dels pobles considerats diferents, els no occidentals, com a "ancorats" en el passat. El temps es planteja com un parany en el qual estan atrapats els qui s'evidencien com a "tradicionals", o "endarrerits", mentre que la modernitat és la punta de llança en la qual es troben els "vencedors".

Lectura recomanada

Els discursos modernitzadors se centren fonamentalment en la gestió de l'Estat i apunten a un canvi, que necessàriament hauria de permetre la superació del "passat" i el "tradicional".

Carlos Paladines (2007). "La odisea de la modernización en el Ecuador: Dos momentos de su desarrollo". *Revista Anual de la Historiografía e Historia de las Ideas* (núm. 9, pàg. 129-140). Mendoza: INCHUSA.

Lectura recomanada

Johannes Fabian (1983). *Time and the other. How Anthropology makes its object*. Nova York: Columbia Press University.

Actualment el discurs del *desenvolupament* continua promovent molt eficaçment aquest model: els països desenvolupats són els hereus dels vencedors, mentre que els països *subdesenvolupats* són els hereus dels vençuts, que han d'apuntar el seu nord, cap al model del desenvolupament.

Però no solament el temps constitueix un parany de l'horitzó colonial global. L'espai és també una altra de les coartades per a aconseguir imposar un ordre que segueix el fil conductor de la conquesta inconclusa de la qual parla Echeverría.

En aquest context, el concepte de *mestissatge* apunta com un recipient susceptible de ser omplert de significants que es creen a partir dels projectes polítics que volen construir *la nació*. És, precisament, en la construcció tant política com "científica" d'aquest concepte on es condensen els elements constitutius de l'ordre colonial imperant, on es perfila l'estructura jeràrquica que conformarà les nacions andines, l'Equador en particular.

En el cas de la geografia humana, es pot evidenciar el constant desig per crear mapes ètnics: definir quantes cultures, on s'assenten, quines són les seves principals característiques. En aquesta "innocent" i científica tasca s'amaga el poder d'anomenar; definir qui és qui, on és (o hauria de ser). Sens dubte aquest afany d'anomenar, delimitar i certificar l'autenticitat cultural dels grups humans constitueix un exercici de poder: els qui no estan anomenats són els que manen i ordenen els cànons socials establerts per a establir aquest "nosaltres" excloent i superior que permet reproduir l'ordre colonial globalitzat.

"La estructura jeràrquica en la que se ubican los diversos estamentos de la sociedad a partir de la posición que ocupan en la apropiación de los medios de poder –entre ellos el poder sobre la imagen y sobre el lenguaje, es decir el poder de nombrar– y que, por lo tanto confiere desiguales capacidades de «atribuir identidades al otro», y por lo tanto, de ratificar y legitimar los hechos de poder mediante actos de lenguaje que terminan introyectándose y anclando en el sentido común de toda la sociedad."

Silvia Rivera, *Violencias (re)encubiertas en Bolivia* (pàg. 67, 2010).

En un marc ampli, la delimitació espacial és un exercici de poder que té almenys dos efectes concrets. En primer lloc, impedeix mirar les violències que es generen als infinits espais intersticials de relació entre els diferents grups humans, perquè qui evidencia l'exercici de la violència feta per l'altre mostra que els fets violents succeeixen al territori definit com el lloc d'aquest *altre*. Per exemple, quan es parla de violència envers les dones, gairebé sempre se situa, en els discursos dels mitjans o de l'opinió popular, entre els indis; es fa molta èmfasi en la imatge de la dona copejada pel marit, segurament borratxo, que resisteix al seu costat la violència sense més ni més.

Dels infinits espais intersticials on la violència succeeix quotidianament, no se'n diu res. On efectivament es dona la convivència: aeroports, escoles, carers, sistemes de transports urbans, i més contemporàniament, en els diversos mitjans de comunicació, és on més es mostra la violència. Continuant amb el tema de les dones, poc o res no es diu de la violència que s'exerceix contra una

¿Qué es Occidente? (2010)

Evidentment el terme *Occident* és ambigu. No necessàriament implica un emplaçament espacial, sinó que apunta cap a aquells pobles que tenen un esquema de pensament que articula una sèrie d'idees sobre cristianisme, capitalisme, democràcia liberal, entre altres. Sobre aquest tema us recomanem que vegeu l'entrevista feta a Eduardo Zimmermann:

¿Qué es Occidente?

El poder d'anomenar

Intel·lectuals i poetes reconeixen que anomenar comporta un exercici de poder:

"Más que tomar la palabra, habría preferido verme envuelto por ella y transportado más allá de todo posible inicio. Me habría gustado darme cuenta de que en el momento de ponerme a hablar ya me precedía una voz sin nombre desde hacía ya mucho tiempo: me habría bastado entonces encadenar, proseguir la frase, introducirme sin ser advertido en sus intersticios, como si ella me hubiera hecho señas quedándose, un momento, interrumpida. No habría habido por tanto inicio; y en lugar de ser aquel de quién procede el discurso, yo sería más bien una pequeña laguna en el azar de su desarrollo, el punto de su posible desaparición."

Michel Foucault, *El orden del discurso*.

dona per la seva roba o el seu idioma, amb més freqüència, als busos, en els serveis públics –hospitals, registre civil, entre altres–; són les dones indígenes o les que tenen més “cara d’índies” les que seran rebutjades pel xofer del bus o la funcionària de l’hospital que sent fàstic de tocar-la, o que intenta dissimular el seu disgust per l’olor de la dona que assisteix a la consulta.

Per tant, aquest esquema que delimita i fixa les persones pertanyents a qualsevol grup humà en un espai magnifica les violències que s’exerceixen als espais designats com a específics a aquest o aquell grup, deixant de costat les violències fruit de l’exercici de poder d’una cultura sobre l’altra: els indis són masclistes, però res no es diu dels múltiples factors que genera la societat nacional per augmentar la discriminació de les dones indígenes (ignorància de la seva llengua, incapacitat de comprendre el seu silenci).

2.2. Desplaçar-se: un verb per a reconstruir

Si la delimitació espacial és un exercici de poder, les transgressions són una mostra de resistència, altres maneres de recrear ordres menys excloents, un obrir la porta per sortir i habilitar la construcció de subjectes.

Com bé assenyala Michel de Certeau:

“[...] resulta tanto más urgente señalar cómo una sociedad entera no se reduce a ella (la vigilancia); qué procedimientos populares (también «minúsculos» y cotidianos) juegan con los mecanismos de la disciplina y sólo se conforman para cambiarlos; en fin, qué «maneras de hacer» forman la contrapartida, del lado de los consumidores (o ¿dominados?), de los procedimientos mudos que organizan el orden sociopolítico.”

Michel de Certeau, “La invención de lo cotidiano”, *Artes de hacer* (pàg. XLIV, vol. 1, 1996).

No hi ha conformitat passiva; hi ha resistències minúscules que no es visibilitzen de manera immediata o fastuosa.

És en aquest marc, de subversió a l’ordre colonial establert i reconstituït de manera constant al llarg de cinc segles, que volem comprendre el fenomen migratori a Espanya. La constant anada i vinguda d’equatorians i equatorianes no va significar solament una mobilització forçosa de l’Equador per la magnitud de la crisi i el neguit que genera la pobresa. Aquest esdeveniment, viscut inicialment amb l’angoixa de la incertesa i el dolor de les pèrdues, es va anar transformant gradualment en un procés de trencament dels cànons que l’horitzó colonial va imposar sobre l’emplaçament social de les persones segons el seu lloc dins de l’estratificació social.

Entrevista a Delfín Quishpe

El recent desenvolupament d’eines comunicacionals com YouTube, Facebook, o la simple possibilitat de comentar notícies en els diaris descobreix els vells que oculten diversos tipus de violència encoberta. Els nivells d’agressió i violència presents sobretot en els comentaris que es publiquen mostren la desterritorialització d’aquesta. La desqualificació que apel·la a l’“indi” o “cholo” del que es digui resulta una bona mostra de la violència més enllà dels límits espacials imposats. Reviseu, per exemple, els comentaris suscitats a partir d’una entrevista feta a Delfín Quishpe, cantant quitxua.

Entrevista a Delfín Quishpe

Resulta, doncs, rellevant analitzar com l'opció d'un desplaçament, enmig del caos econòmic de l'Equador del final del segle XX, ha estat utilitzada pels qui ho van perdre tot com una oportunitat per a subvertir, amb vista a la societat equatoriana, el racisme, el masclisme i els paranys del temps i de l'espai, que imposen límits i estereotips.

Però, com es reproduïx en la societat d'acollida l'ordre colonial? Si considerem que la globalització es va iniciar amb la conquesta i colonització d'Amèrica, caldria pensar que les estructures de dominació nascudes d'aquest esdeveniment històric –que podria semblar llunyà i aliè– no es reproduïxen únicament als territoris andinoamericans, sinó també en la matriu mateixa que els va engendrar.

Les altres formes de racisme viscudes pels i les migrants contemporanis a Espanya són, per tant, una mostra clara de les característiques de la reconstitució contínua d'estructures de dominació generades a partir de la conquesta, en la matriu mateixa de l'ordre colonial.

Com molt bé assenyala Marisol de la Cadena (2004, pàg. 19), als Andes, les pràctiques discriminatòries no es consideren racistes, “porque no se refieren a diferencias biológicas innatas sino culturales”. I ben complicat que resultaria voler parlar d'un racisme basat en el fenotip, si aquest travessa tota la societat. Per això, la discriminació està basada en les característiques culturals que es perceben com a pròpies d'un grup social o un altre: llengua, vestit, maneres, menjar, música, maneres de saludar, de reaccionar, en aquest context, són descodificades per la societat equatoriana mitjançant una fina matriu que indianitza o blanqueja segons l'ús que es faci de qualsevol d'aquests elements. El “cholómetro” ja esmentat és una prova d'això.

Els desplaçaments que es van generar a partir de la crisi del sistema financer equatorià –la migració internacional– van anar configurant gradualment un escenari que “va democratitzar” l'ús de l'espai global.

Fins al moment de la crisi, l'imaginari creat entorn dels viatges internacionals (el maneig dels aeroports, els idiomes, els avions com un aparell inaccessible, entre altres), però també els elevats costos que aquests tenien, havien definit els viatges com un privilegi de les elits. No obstant això, la desesperació davant la situació econòmica insostenible i el somni d'un lloc on hi havia feina i remuneracions més altes que a l'Equador van fer que molta gent vengués el poc que els quedava per viatjar a Europa.

Entrevista a Silvia Rivera Cuasicanqui (2010)

El 2010, el Museu Reina Sofia va ser testimoni del “Principio Potosí Reverso”, una mostra d'art i política que també va ser condensada en un llibre del mateix nom. És interessant poder escoltar l'entrevista que el museu fa a Silvia Rivera, en la qual es proposa justament la idea dels espais de resistència, la perspectiva de resistència que hi ha entre els mons usualment percebuts com a “derrotats”. Per tant, la migració equatoriana a Europa, i concretament a Espanya, pot ser interpretada com aquesta “manera de fer” d'una situació complexa i opressiva, un camp d'oportunitats, de possibilitats complexes que permeten resistir els ordres colonials imposats i recrear maneres d'estar al món.

Principio Potosí Reverso. Silvia Rivera Cuasicanqui

El que els veïns dels barris més pobres i de les comunitats veïen en la seva quotidianitat era que la família dels i les migrants començaven a construir cases molt grans amb els diners de les remeses. Aquestes cases es van començar a constituir en símbols d'estatus i poder.

Aquest fenomen havia començat anys enrere. De fet, la regió del sud equatorià, especialment les províncies d'Azuay i Cañar, tenien una llarga tradició de migracions als Estats Units; cal recalcar que aquestes províncies són les que abans de la crisi bancària havien iniciat l'exploració d'Espanya com a destinació migratòria i van inaugurar les xarxes migratòries.

La facilitat de l'idioma, l'oferta laboral i el fet que el visat no fos requisit d'ingrés van ser els atractius que van impulsar la migració cap a Espanya. Allà, el *boom* immobiliari i la necessitat de suplir el treball reproductiu i de la cura de dones espanyoles que s'havien incorporat al mercat laboral va provocar una creixent demanda de treballadors i treballadores. El treball reproductiu va ser cobert majoritàriament per dones estrangeres, moltes d'elles equatorianes. També en el camp espanyol (sobretot a l'horta murciana) es van incorporar equatorians i equatorianes de zones rurals a les tasques que feien marroquins o romanesos.

A l'Equador, arran de la crisi bancària, moltes persones sobtadament es van convertir en pobres. En una societat com l'equatoriana en què els patrons de consum són un factor important per a l'emplaçament en la piràmide racial, la pobresa és un factor que "indianitza" qualsevol. En aquest sentit, moltes de les persones que van haver de sortir del país, abans de la crisi se sentien "menys indis", però la pobresa que els va forçar a sortir del país els va fer baixar en l'escala social.

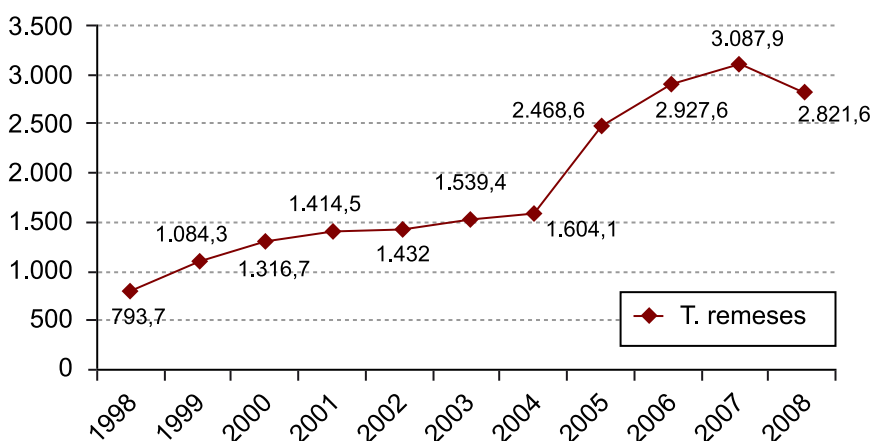

Font: "«Coyoteros» son mafias que gozan de fuero, según las autoridades", *Hoy.com.ec*.

La migració cap a Espanya

Només el 2002 es va imposar el visat com a requisit per a ingressar a Espanya i el territori Schengen.

Equador: evolució de les remeses, període 1998-2008

Font: Banc Central de l'Equador, *Evolució de les remeses 2008*. Elaborat per l'equip d'investigació del projecte Mejoramiento del manejo del flujo migratorio de trabajadoras domésticas desde Bolivia, Colombia, Ecuador y Perú hacia la UE y España. Estudio de la situación en Ecuador. Informe final, 2009.

El testimoniatge d'un jove sobre aquest tema il·lustra aquest fenomen:

“Una de las cosas que si me llamó la atención es que cuando teníamos [sic] algo de dinero, teníamos [sic] muchos amigos y familia, tras [sic] el desastre financiero acabamos siendo parte de la **gente reciclable**, sin amigos ni familia, nadie te dirige la palabra siquiera.”

Testimoniatge de Barba Roja (pseudònim), Testimonios de la Crisis de 1999.

Aquesta sensació de convertir-se en “prescindible” dins de la societat és un element molt complex. Reprerent el tema de la modernitat, aquesta és plantejada com un avenç constant, una espècie de locomotora que avança sense detenir-se. Els qui no hi poden pujar queden situats en aquest passat tradicional i indígena que forma part dels imaginaris nacionals. Aquesta modernitat es representa principalment per la tecnologia que s'exhibeix i que està en constant renovació. Sobretot entre els joves, la impossibilitat de comprar els últims avenços tecnològics és un element que genera ansietat, ja que els remet a un passat que *ha de* ser superat, com a passat indígena o pobre.

Per això, l'ingrés de diners per mitjà de la migració va constituir un mecanisme de supervivència no solament econòmica, sinó social. No obstant això, aquest fet presenta clarobscur: en el sector del sud del país, les remeses de diners enviades des de molt abans del *boom* migratori a Espanya es van destinar al consum d'articles sumptuaris i al seu torn van motivar que cada vegada es produís més migració, ja que els i les joves tenien com a horitzó principal sortir del país, la qual cosa ha produït que molts pobles quedessin abandonats. En certs sectors, gran quantitat de gent va sortir, però en altres la població va marxar. Avui és molt comú, especialment al sud del país, trobar-se amb pobles fantasma, on pràcticament ja no hi ha ningú.

Però el que a l'Equador va significar una pèrdua de llaços familiars, de bretxes, d'elefants blancs construïts amb el fruit del treball dels compatriotes, fins al punt de crear pobles fantasma de cases buides, ha significat que aquestes comunitats es reagrupin i recreïn les seves identitats a llocs com Espanya.

2.3. Construint subjectes individuals: dones lliures

Fora del país d'origen, equatorians però sobretot equatorianes, van descobrir un món nou. Amb maltractament i discriminació igualment, però amb moltes més oportunitats que aquí. Com esmenten Gardenia Chávez i Gina Benavides (2009), en el seu estudi sobre millora del flux de treballadores domèstiques a Espanya a la regió andina, les dones saben que no totes les persones espanyoles són “maltractadores”, que n'hi ha d'altres que són educades. També són conscients de la discriminació que es viu a l'interior de la població equatoriana a Espanya. En aquest estudi no solament s'evidencia aquest fet, sinó que es mostra que les dones a l'Equador saben que a Espanya és possible tenir un control directe sobre els ingressos propis, sobre el temps que disposen per a si

Lectura recomanada

És interessant comparar els testimoniats de diferents persones sobre com van viure la crisi. El que va significar, depenent de la classe social, l'edat, el gènere, la crisi en si mateixa. Alguns testimoniats estan recollits a Testimonios de la Crisis de 1999.

Els nens, nenes i joves, fills de venedors ambulants del centre històric de Quito, moltes vegades insisteixen a treballar, perquè els seus pares poden cobrir les seves necessitats vitals, però no sempre poden estar renovant, per exemple, els telèfons mòbils. És la seva cerca d'aquest tipus d'aparells (telèfons, iPods, computadores, per esmentar-ne alguns) el que modernitza la seva situació, el que els treu de les arrels que els avergonyeixen.

Lectura recomanada

El diari equatorià *El Comercio.com* va publicar un article sobre la situació d'aquesta zona, en el context de la crisi tant als Estats Units com a Espanya:

Lineida Castillo (2012). “El emigrante vende sus bienes para subsistir en España o EE.UU.”. *El Comercio.com*, 8 d'agost de 2012.

Inti Hijo del Sol

Sens dubte, és en la cultura on millor es reflecteixen els conflictes socials. Una de les expressions culturals més sentides és la música. En el vídeo musical següent és important escoltar la lletra de la cançó i el que es diu sobre “la riquesa” i el preu que es paga per a obtenir-la.

Inti Hijo del Sol

mateixes, i sobretot, escapar-se del control patriarcal de les famílies. Aquesta afirmació és corroborada per Soledad Lucero, que forma part de l'Associació Rumiñahui, a Espanya.

La democratització de l'ús de l'espai global va permetre la trobada a Europa com a *migrants* a gent que a l'Equador molt probablement ni tan sols s'hauria mirat entre si. A l'inici de l'onada migratòria, empleades domèstiques i caixeres de banc, advocades i camperoles, per exemple, es van retrobar en altres circumstàncies, sota unes altres condicions a Europa. Aquest fet constitueix per si sol un sacseig a l'horitzó colonial intern, que marca profundament les subjectivitats. No obstant això, cal deixar oberta la pregunta de si és possible o no que aquest sacseig subjectiu hagi aconseguit soscavar les estructures de poder de l'horitzó colonial, en una perspectiva més col·lectiva, és a dir, política.

Població emigrant per sexe i condició socioeconòmica (percentatge) (2006)

	Indigent	Pobre	Vulnerable	Solvent
Homes	5,9	27,7	37,9	28,4
Dones	4,3	24,1	38,8	32,8
Total	5,2	26,1	38,3	30,4

Font: FLACSO/UNFPA. Ecuador: las cifras de la migración internacional. Quito, 2006.

Resulta rellevant el fet que, solament fins al 2008, s'hagin produït estudis específics sobre les xifres de la migració.

En l'últim *Informe sobre movilidad humana, Ecuador 2011*, elaborat pel Programa andino de derechos humanos de la Universidad Andina Simón Bolívar, s'assenyala que:

“Es importante destacar que España no se encuentra entre estos países (países de destino migratorio de los ecuatorianos), ni en 2010 ni en 2011. Por el contrario, registra los saldos negativos más elevados entre todos los países, debido a la elevada tasa de retorno al Ecuador desde este país.”

Arcentales i Garbay, *Informe sobre movilidad humana, Ecuador 2011* (pàg. 127, 2012).

Com es pot veure en la taula anterior, els percentatges de la migració apunten al fet que van ser les dones en condicions vulnerables les que més van sortir del país (38,8%). Però també van ser les dones en condicions d'indigència les que menys van sortir del país (4,3%). En tot cas, és evident que les persones en condicions econòmiques més fràgils (indigents –5,2%– i pobres –26,1%–) van ser les que van tenir menys oportunitats de sortir; per descomptat, les dones més pobres es van haver de quedar al país. Per contra, a escala de població vulnerable i solvent, van ser les dones les que més van sortir (38,8% i 32,8%, respectivament).

El més valuós de la migració, coincideixen a assenyalar persones com Soledad Lucero a Espanya, Luis Sánchez¹ a l'Equador o Armando Muyolema² als Estats Units, són els matisos, la possibilitat d'obrir una possibilitat per a una altra subjectivitat lluny del control patriarcal de la família, sense deixar per això de *ser equatorians o equatorianes*.

⁽¹⁾Luis Sánchez és administrador de la pàgina web www.migrantesecuador.org.

⁽²⁾Armando Muyolema és professor de la Universitat de Wisconsin, antic dirigent de la CONAIE.

En aquest context es poden entendre els processos de construcció d'autonomia que viuen les dones, especialment quan se senten lliures allà, quan s'aprenen a conèixer, quan aprenen a prendre decisions soles. Un camí fet al preu de trencaments, que no obstant això els atorga les eines necessàries per a convertir-se en les dones que, al centre de les diferents trames dels sistemes de parentiu a l'Equador, mai no podrien *ser*.

María Belén, Manta

“Si uno vive en otro país, es mejor, allá no hay mucha contaminación, una viene más rejuvenecida, anda más arreglada, en cambio aquí en Ecuador una es más sufrida, una anda en el sol y se quema.”

Carolina, Guayaquil

“Las mujeres migran a otro país para salir adelante, quieren un mejor futuro para ellas y también para sus hijos, buscan desarrollarse como mujeres, como profesionales, como mujeres que trabajan, no como la mujer de la casa, ellas quieren irse a progresar y superarse.”

Carmen V., Guayaquil

“Las mujeres van siempre con la ilusión de trabajar y hacer algo por el bienestar de su familia, quieren salir adelante, para desenvolverse ellas solas, por eso se arriesgan.”

Com llegendes urbanes, als carrers, en el transport públic, entre amigues o en entrevistes, les dones que han retornat, parlen de la seva experiència allà al centre de la confrontació colonial, del que va ser pensar-se més enllà de la família, de prendre decisions, del que la solitud va trencar en elles i que no necessàriament és dolent. Són les experiències de les dones les que millor exemplifiquen com el desplaçament geogràfic es converteix en l'element que permet el descobriment i l'assimilació dels valors de tots costats, per a fer exercicis de llibertat, d'autonomia més enllà dels estereotips colonials imposats no solament pel fet de ser dones, sinó pel color de la seva pell i per la capacitat de consum a l'Equador. L'emigració de l'Equador a Espanya va possibilitar que una bona part de persones, especialment dones, es convertissin en subjectes de la seva pròpia vida, de les seves opcions.

Saskia Sassen repren l'idea que les dones a les ciutats globals són, malgrat la precarietat i les dificultats, i malgrat que són les que paguen el preu més alt en la globalització, les que, no obstant això, també es poden aconseguir transformar en positiu: a partir de la solidaritat entre dones i del “desplaçament” que viuen en relació amb els papers de gènere.

Lectura recomanada

Vegeu Saskia Sassen.

En la mesura en què aquest procés ha aconseguit bàsicament la construcció de subjectes individuals forts, i pel fet de tractar-se d'un fenomen encara en construcció, no hi ha encara anàlisis que permetin entendre com aquests processos de construcció individual han aconseguit (o no) incidir en una consciència col·lectiva del que va significar per a les diferents classes socials la “igualació cap avall” de persones hereves de tants prejudicis colonials. A continuació proposem diferents reflexions sobre aquest tema.

2.4. “Soy indio español”

Es diu normalment a l'Equador, quan algú fa qualsevol tipus d'acte inconscient, “me salió el indio”.

Aquesta frase revelaria, en certa manera, l'existència d'un indi reprimat que com a societat portaríem dins. Aquests indis (i índies) forçats a romandre sota el control de les sancions colonials són els que de moltes maneres treuen el cap quan, per exemple, hi ha l'alcohol pel mig. Però pot sortir l'indi esperonat, tant com l'indi acomplexat, amb tots els problemes que això implica.

El drama del mestissatge viscut dins i fora de l'Equador és que s'accepten les regles de joc de la societat dominant, però es nega l'indi que habita en la quotidianitat cultural. En aquest sentit, la migració ha aportat una sèrie d'elements que ens permet pensar en la possibilitat de construir noves subjectivitats.

Aquestes noves subjectivitats es construeixen al centre de la confrontació colonial i se succeeixen mostrant la tensió entre el “jo individual” i el “nosaltres col·lectiu”. Un exemple d'això és com certs segments dels migrants (i no migrants) rebutgen individualment i explícitament la música identificada com a *chola*, però en canvi, i de manera contradictòria, es dilueixen frenèticament en el col·lectiu que assisteix als concerts dels grans cantants equatorians que recorren diverses destinacions europees.

La música *chola*

En aquest mòdul plantejem que la música *chola* és un tipus de música que té gran influència indígena, tant en el ritme, com en les lletres i fins en l'idioma –pot ser cantada en quítxua o en castellà–, però que se sent en els sectors urbans pobres. Hem usat aquesta definició, ja que moltes persones rebutgen aquest conjunt d'elements i assumeixen que no són “folklore”, ja que no són estrictament indígenes, però tampoc no són “mestisses”, perquè les persones a les quals agrada no han arribat encara a reunir els mèrits per a aconseguir ser considerades com a tals.

Lectura recomanada

José Gutiérrez Flores (2010). “Ese cholo soy yo. Reflexiones sobre la identidad de una mosca”. *El Colectivo* (núm. 3, pàg. 19-22).

És el cas de Jaime Enrique Aymara, conegut cantant que fa constants gires per Espanya. En un petit vídeo és possible evidenciar aquestes tensions entre l'individual i el col·lectiu. El primer comentari de les persones que participen en el vídeo fa veure que poc que els agrada l'artista: "Que asco de cantante". No obstant això, el vídeo mostra la gran acceptació que genera el cantant entre el públic. El gaudi de cançons, del ball, mostren de manera molt clara la confrontació entre el que dicta la societat dominant i l'especificitat cultural pròpia.

No obstant això, és precisament en aquesta confrontació que sorgeix la subjectivitat *ch'ixi* a la qual fa al·lusió Silvia Rivera:

"Hablamos de una autopoiesis que vive de sus propias contradicciones: una dialéctica sin síntesis, en permanente movimiento, que articula lo propio con lo ajeno de maneras subversivas y mutuamente contaminantes."

Silvia Rivera, *Principio Potosí Reverso* (pàg. 9, 2010).

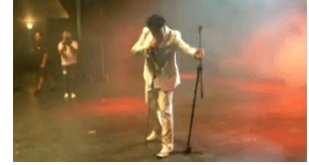
Són precisament aquests moments importants de desplaçaments que viuen les persones, els que permeten saltar el parany del temps passat com l'únic lloc d'existència "dels altres". La subjectivitat *ch'ixi* permet la contemporaneïtat, perquè no exigeix "pureses" ni espacials, ni temporals, ni culturals. *Ch'ixi*, jaspades, clapejades, les subjectivitats s'afirmen, construeixen subjectes capaços de sortir-se'n en tots els mons possibles. La sintaxi i el codi interpretatiu que sorgeix de la trobada al centre d'aquestes confrontacions colonials són els que permeten "enfrontar" i traduir l'altre, els seus símbols, maneres i formes d'intercanviar missatges i mercaderies.

Són els desplaçaments espaciotemporals que fan els migrants el que els permet construir eines per a ser entre dos mons: aquí i allà; una caixa de capital social i avantatge competitiu dins i fora de l'Equador.

El gràfic que presentem a continuació és un dels molts gràfics existents a l'Amèrica Llatina que dona compte de la complexitat del mestissatge. Encara que les lletres que hi ha a dins siguin difícils de llegir, mostren les possibles combinacions racials; no obstant això, mostra clarament, la importància que es donava (i es continua donant), dins de l'ordre colonial, a les possibles barreges entre els diversos grups.

Jaime Enrique Aymara en concierto (2010)

Vegeu el vídeo del popular cantant equatorià Jaime Enrique Aymara.

Jaime Enrique Aymara en concierto

Cristina Carrillo, directora de La Churona

La religiositat popular és també un camp complex. En l'enllaç següent es pot escoltar Cristina Carrillo, directora del documental *La Churona*, que fa una excel·lent exploració sobre aquest tema.

Entrevista a Cristina Carrillo

L'aposta per una definició *ch'ixi* de les identitats representa un repte. El repte de pensar les identitats en el terreny de la confrontació objectiva i subjectiva en el qual es construeix, per fora de la idea de mestissatge, una subjectivitat que permeti *desplaçar-se* amb llibertat a les persones pels molts mons que transiten.

Mestissatge

Al llarg d'aquest text hem mostrat que el mestissatge com a concepte parteix d'una noció biològica de "barreja" que és impossible sostenir a llarg termini. En aquesta lògica, els governs dels diferents estats nació llatinoamericans han apostat per mostrar que el mestissatge és una mixtura que conjuga tant la matriu cultural indígena com l'espanyola i que acaba conformant un tercer element totalment nou: el mestís. No obstant això, el mestissatge, lluny d'unificar, genera una infinitat d'identitats que han estat graficades i constantment actualitzades basant-se en els principis que regeixen l'horitzó colonial. Però les relacions socials i productives s'escapen de la pretesa homologació social del concepte de mestís, perquè persisteix una estructura social de tipus colonial. A més, el mestissatge incloïa el parany de l'emblanquiment: ser mestís implicava deixar de costat el món indígena.

El concepte aimara *ch'ixi* conjuga el món indi amb el seu oposat, però sense barrejar-s'hi mai (Rivera, 2010b, pàg. 70). En aquest sentit, resulta suggeridora la declaració feta per un migrant en un dels comentaris a un vídeo: "Soy indio español". Especulant sobre aquesta frase, dita en un context (com és el YouTube) on es mostra, gràcies a la impunitat que dona l'anonimat real, tot el racisme i el menyspreu envers qualsevol forma assumida com a indígena, aquesta declaració serveix per a diverses interpretacions. En primer lloc, mostra un reconeixement explícit –intervingut per l'anonimat– d'una condició socialment menyspreada: sóc indi. Però aquest reconeixement està seguit per l'espanyol, que pot ser entès com un "atenuant" a la condició d'indígena, però també com una assumpció d'una realitat viscuda: s'han pres elements de la cultura espanyola, o fins i tot la seva nacionalitat, i ara es reivindiquen com a propis. Sense deixar de ser indi, ha aconseguit assumir l'espanyol en si. La frase resulta cridanera, perquè no indica que ha sorgit una tercera identitat (que podria haver estat *migrant* a seques), sinó que tots dos elements, l'indi i l'espanyol, fan part d'aquest personatge com dues entitats separades.

La vivència d'Espanya, d'unes maneres diferents de ser homes o dones, d'altres maneres d'entendre la feina, les relacions de parella, els diners, ha anat configurant unes individualitats diferents de les que es poden trobar a l'Equador, l'experiència d'un espai diferent, d'una societat diferent, qüestiona l'horitzó colonial, que vist des de l'Equador, sembla estancat. Per aquestes mateixes raons, la tornada és un desafiament majúscul.

Indubtablement la tornada representa un repte per a aquelles persones, homes i dones, que, després d'aquesta experiència d'incorporar valors aliens a la seva tradició cultural, d'adquirir una subjectivitat *ch'ixi*, han de tornar al país, a les xarxes del parentiu, a la discriminació i al racisme intactes, als límits espacio-

El repte de la tornada

Fa pocs dies, en una conversa informal amb un home jove que havia retornat fa un any d'Espanya, i que avui treballava com a taxista, ell assenyallava amb molta èmfasi per què havia renunciat a diversos treballs a Quito: "Aquí nos tratan mal", deia, "ya no me acostumbro a que me traten mal. Ahora sé que no en todas partes le tratan mal a uno."

temporals imposats per l'horitzó colonial. El procés de retornar és encara molt nou; hi ha els qui tornen i no s'hi acostumen, els seus fills i filles no resisteixen l'escola, els sistemes de classificació racial, i han de tornar a continuar buscant feina a Europa. També hi ha els qui han tornat i en tornar han tornat a experimentar la ruptura de les relacions de parella: les dones no s'acostumen a voler ser reintegrades en el vell esquema de la família patriarcal equatoriana. S'està escrivint un nou capítol en les relacions socials del país.

Així com l'absència i la nostàlgia van ser els elements que van afavorir, van encoratjar i van fomentar les músiques *cholitas*, caldrà veure, què porten, a escala cultural domèstica sobretot, els aprenentatges *ch'ixi* que ha anat deixant el pas pel món dels i les equatorians.

2.5. Som migrants

Durant la dècada dels noranta del segle xx, l'Ecuador va viure fortes mobilitzacions socials que van contenir l'avanç neoliberal al país: es va aconseguir detenir la privatització de sectors estratègics com ara l'electricitat o el petroli. Contràriament al que va passar en aquests mateixos anys en països com l'Argentina, el neoliberalisme no es va poder implementar a bastament, gràcies a la resistència encapçalada, com ja hem dit abans, pel moviment indígena. No obstant això, la fallida dels bancs que va conduir a la urgència de buscar recursos per a la supervivència va aconseguir el que tots els projectes de desenvolupament implementats pel Banc Mundial no havien assolit: desarticular gradualment el complex teixit organitzatiu que s'havia gestat a l'empara de les demandes encapçalades pel moviment indígena.

Comuna de San Miguel del Común

La narració sobre la comuna de San Miguel del Común, que forma part d'aquest relat, va ser recollida per Gabriela Bernal, el 2008, quan feia una investigació sobre centres educatius comunitaris interculturals bilingües (CECIB) urbans. Els noms dels nens i nenes són reals i el seu testimoniatge va fer part d'aquest treball anterior, es va treballar amb ells a partir de jocs i mitjançant una etnografia de l'aula que es va fer al llarg de diverses visites al CECIB Mushuk Pakari, que és el que se situa a San Miguel del Común. L'organització i redacció van voler mostrar de manera "no acadèmica" una realitat profundament punyent en aquesta comunitat.

Lectura recomanada

Xavier Andrade (2011). "Gira el sol: Retorno y pequeño comercio España-Ecuador". *Boletín del Sistema de Información sobre Migraciones Andinas* (núm. 10, pàg. 11-12). Quito: FLACSO.

Gira el sol: Retorno y pequeño comercio España-Ecuador (2011)

Resulta també interessant mirar, almenys, el curt promociónal del vídeo sobre el qual es construeix l'article.

Gira el sol: Retorno y pequeño comercio España-Ecuador. Promo

Arran de la crisi del 1999, molts dels dirigents camperols i de barris populars van emigrar a Espanya, i van deixar processos aquí, però amb una certa experiència organitzativa que els motivava a intentar una rèplica al país d'acolliment. Segons Soledad Lucero, de l'Associació Rumiñahui a Espanya, les dones van tenir un protagonisme molt important en les tasques organitzatives. Van ser elles, sobretot, les que van sentir la urgència de regularitzar la seva situació migratòria, trobar una feina o simplement aconseguir establir xarxes que els permetessin comprendre la societat a la qual havien arribat, ja que el xoc cultural era molt sentit. Hi va haver, doncs, una sèrie d'interessos comuns que van permetre l'agrupació.

En els inicis de la conformació de l'organització la participació va ser massiva, hi havia una urgència per sentir-se grup; en grup, hi havia la possibilitat de demandar a l'estat d'acollida certes garanties. Els estats, tant d'Espanya com de l'Equador, es van adonar ràpidament que les organitzacions eren un vehicle molt important per a poder arribar a comprendre, negociar i canalitzar les demandes de la població equatoriana a Espanya. És així que "els migrants" van sorgir com un subjecte col·lectiu, reconegut aquesta vegada i en tots dos continents.

Per part de l'Estat espanyol, van arribar diners a les associacions per a donar suport amb tècnics, amb projectes, a aquest col·lectiu, que ja era bastant visible en l'escena espanyola. Del costat equatorià, l'Estat va prendre en consideració la magnitud de les remeses enviades pels migrants i el que estava significat per al manteniment de l'economia nacional.

Per a l'economia equatoriana els ingressos per remeses fins al 2004 només van ser superats per les exportacions petrolieres, que van ser el percentatge més alt del total exportat durant aquell any. L'Estat equatorià valorava molt el fet que les remeses dels migrants tenien un important avantatge enfront del cru: la seva estabilitat. Mentre els preus del petroli estaven subjectes als avatars de la política internacional, les remeses van mantenir un flux constant, mentre la crisi no va tocar els compatriotes. Les remeses també van sobrepassar les vendes de plàtan i les exportacions de productes tradicionals (cafè, cacau, gambetes, tonyina i peix). D'altra banda, no es pot oblidar que durant el primer lustre d'aquest segle el creixement de les remeses va ser molt superior al del sector agropecuari.

Segons el testimoni de Soledad Lucero, el treball organitzatiu en un inici va fluir de manera espontània. No obstant això, tal com anaven arribant els recursos i els projectes de tots dos estats les dones van anar perdent protagonisme dins de l'organització i els homes van arribar a ocupar els càrrecs directius. Com a organització es van aconseguir diverses coses: capacitat de

Lectura recomanada

Víctor Bretón mostra en alguns dels seus treballs com la implementació de "projectes de desenvolupament" no va contribuir a superar la pobresa i va aprofundir en la desarticulació de les organitzacions socials.

Víctor Bretón (2008). "De la ventriloquia a la etnofagia o la Etnització del desarrollo rural en los Andes ecuatorianos". A: M. Martínez Mauri; E. Rodríguez Blanco (coord.). *Intelectuales, mediadores y antropólogos: La traducción y la reinterpretación de lo global en lo local* (pàg. 113-136). Sant Sebastià: Ankulegi Antropologia Elkartea.

Lectura recomanada

Alberto Acosta, Susana López i David Villamar (2005). "Las remesas y su aporte para la economía ecuatoriana". A: Gioconda Herrera; María Cristina Carrillo; Alicia Torres (eds). *La migración ecuatoriana: transnacionalismo, redes e identidades*. Quito: FLACSO.

gestió, reconeixement, capacitació, finançament. Però també se'n van perdre d'altres, la més important, segons Lucero, el compromís amb l'organització, que ha anat desapareixent gradualment.

Ara bé, en aquesta formació d'identitat col·lectiva com a *migrants*, certes relacions de subordinació colonial es van mantenir latents. Tot i que el col·lectiu hagi aconseguit estructurar-se com a interlocutor vàlid dels estats, aquest ha estat incapaç de superar l'exclusió i subordinació de les dones. Per contra, aquest tema es manté latent i constitueix un dels claroscurs de la migració.

L'ordre colonial s'assenta fonamentalment en la subordinació de les dones. És, sens dubte, en l'entramat de relacions que s'estableixen entre homes i dones (en condicions de subordinació de les segones) on millor es pot evidenciar com opera l'horitzó colonial. Si bé són les dones les que gesten les organitzacions, es procedeix a un procés d'exclusió sistemàtica dels nous espais de poder. Les relacions que es van construir col·lectivament impliquen que les dones cedeixin constantment la seva posició de poder, ja que resulten sempre les més "ètniques". Però aquesta condició no és fixa –quan s'és més o menys ètnica, migrant, diferent, altra– i la virtut de les dones és estar en negociació constant on hi ha presents els invisibles fils del poder de la dominació.

Hi ha una tendència certa a "feminitzar" els altres considerats subordinats; en aquestes condicions les subjectivitats dels homes sofreixen una mena de conflicte, ja que com que se senten a si mateixos inferioritzats busquen constantment algú més feble sobre qui puguin descarregar la ràbia i la impotència. Un cercle viciós de dominació.

Resulta interessant mirar, per exemple, com en els discursos de les dones la presència dels altres (fills, pares, mares, esposos, entre altres) és un dels punts que més les manté alerta, sia a Espanya, sia a l'Equador. En experiències de treball amb dones dels barris marginals de Guayaquil, per exemple, es reproduïx l'esquema: les dones són les que s'organitzen per demanar l'aigua potable, la llum o la legalització de terres, i ho fan motivades per la necessitat de garantir als seus fills una certa seguretat i els mínims per a la supervivència. Però quan l'organització guanya terreny i els diàlegs amb les autoritats van adquirint consistència, són els homes els que prenen el control de les organitzacions i esdevenen "presidents", interlocutors del poder estatal. En aquest punt, sol succeir que es vol obligar les dones a tornar a l'espai domèstic, i passar novament per l'exercici de la violència.

Lectura recomanada

Marisol de la Cadena (1991). "Las mujeres son más indias: Etnicidad y género en una comunidad del Cusco". *Revista Andina* (núm. 1, pàg. 47).

L'ordre colonial que dóna forma a les identitats, que configura subjectivitats, està profundament imbricat amb l'ordre patriarcal. Es pretén, des d'una interpretació que ha exclòs les dones i que s'ha sustentat sobre la seva subordinació, que les identitats siguin concebudes com un territori, amb límits precisos, que és necessari defensar i sobre el qual cal armar la pau o la guerra. Certes disquisicions que es plantegen ara com ara en el col·lectiu equatorià a Espanya, relatives a la seva "autenticitat" o a la "pèrdua de la cultura", estan matisades per aquesta idea d'identitats o subjectivitats com a territoris, que han de ser defensats, rescatats com si fos possible entrar i sortir de les identitats.

El procés migratori dels i les equatorianes a Espanya va significar un esdeveniment important a escala de les subjectivitats individuals, va aconseguir conformar, gràcies al seu esforç, un nivell organitzatiu que va poder situar el col·lectiu com a interlocutor poderós dels estats, especialment de l'Estat equatorià, que havia abandonat molt abans de la crisi la seva població. No obstant això, si bé el procés va aportar a la construcció individual –especialment de les dones–, el repte és molt més complex a escala col·lectiva, perquè és precisament a escala col·lectiva on es reproduceix per si mateix l'horitzó colonial amb tots els elements en joc: poder, sexualitat, classificació, emplaçament, violència.

Per això les dones que estan o han estat alguna vegada com a migrants consideren que el descobriment que elles van fer soles, sense passar per les xarxes familiars, que eren propietàries del seu temps, del seu treball i dels seus diners, és una experiència que les va tornar lliures. No obstant això, elles mateixes reconeixen que el procés organitzatiu que van impulsar ja no està avui a les seves mans i que avui, amb homes al capdavant, es desconeix la seva aportació i tornen a transitar pels foscos passadissos de la invisibilitat.

3. Trànsit per les ombres: desafiaments del procés

El procés migratori equatorià té clarors i ombres. És difícil fer un balanç “objectiu” dels costos personals i col·lectius que es van haver de pagar per a poder obrir espais de democratització de l'espai, de la vida de les dones. Els més fràgils, sens dubte, han estat els nens i nenes, els fills i filles de la migració.

En l'antiga comuna indígena de San Miguel del Común, situada a la sortida nord de Quito, més de la meitat de la població va migrar a Espanya, segons el testimoniatge d'un dels seus líders, William Quilumba. Segons una sèrie de visites a aquesta zona durant el 2007, es va constatar que la gran majoria de nens i nenes passava gairebé tota la tarda al carrer perquè ningú no se'n feia càrrec. Segons Quilumba, el problema començava quan creixien una mica, a partir dels onze o dotze anys: els nens i adolescents passaven la nit al carrer, i generaven el que mai no havia ocorregut a la zona, la presència de colles juvenils.

Les famílies de la zona continuaven essent pobres, ja que el flux de diners no era constant. A causa de ser considerada una zona indígena i, per tant, pobra, no resulta atractiva per als qui es volen emblanquir. Per contra, per als migrants colombians, peruans, la zona és molt interessant, perquè els arrendaments eren baixos. Es van començar, llavors, a presentar problemes, ja que els nouvinguts, immersos en l'imaginari de l'indígena com a infantil, van assumir posicions de poder que disgustaven la comunitat, la conflictivitat se sentia en l'ambient.

L'escola, d'altra banda, es va convertir en l'espai de refugi dels nens i nenes. Les persones a la seva cura, en general avis, o ties o oncles, treballen i no tenen temps d'estar amb ells. Les docents assenyalaven els terribles problemes de solitud que arrosseguen els nens i nenes, els embarassos adolescents, els diners que arribaven per a gastar-se sense un objectiu fix apuntalaven el consum d'elements sumptuaris dels joves –i que no poques vegades van derivar en violència– i el somni de cases gegantesques dels pares llunyans i els avis.

Fins fa poc, a la comunitat es parlava quítxua; els vells encara parlen la llengua indígena; avui no. Els nens que encara el parlen són els més pobres, aquells amb pares que no van anar a Espanya i van continuar parlant amb ells en la seva llengua pròpia.

Se senten les fractures per tots els racons de la comunitat: els joves, els vells, els nens, els homes, les dones, els migrants colombians i *costeños* que volen agafar el control de la comuna.

Resulta paradoxal que aquests canvis tan dramàtics hagin tingut lloc en tan poc temps, i que molt probablement, els qui se'n van anar de la comuna no aconseguixin entendre l'angoixa dels qui es van quedar i veuen que el món es va acabant. No és que estigui malament, és que no hi ha un mínim de control de la direcció que anirà prenent el procés, els joves no tenen rumb i tampoc no hi ha qui els en doni. L'església evangèlica de la zona aposta per donar suport a les àvies, als joves, però no es dóna l'abast. Es respira pols, dolor i diners a San Miguel del Común, antiga comuna indígena avui integrada al Districte Metropolità de Quito.

San Miguel del Común

Es diu Estalin. Té cinc anys. Quan somriu mostra unes dents bufones, blanques, petites i una miqueta separades. És bufó. Entre el grup sobresurt. Els seus pares se'n van anar a Espanya quan era molt petit, ni tan sols havia complert l'any. Però ell sap que qui el cria, la seva mare, és la seva àvia; que els seus pares són en aquesta Espanya de la qual parlen tots. La seva àvia parla quítxua. Probablement, els seus pares també. Però a la classe, és el primer a riure's de l'únic nen monolingüe. "Cholito", li diu, "wambrito", "wambra de mierda" també. Estalin diu que la seva casa té cinc pisos, que és gran i freda. Que ell viu amb la seva mare en una sola habitació perquè la resta és molt fred. I espera. M'explica que ja falta poc perquè els seus pares el portin a Espanya. Que en dos mesos més, li han dit, l'hi portaran. I ja no vol fer res més a l'escola, perquè a Espanya aprendrà altres coses, millors. Més boniques. Que li serviran més.

La Jessica té onze anys. Baixa la veu per dir-me que la seva mare se'n va anar a Espanya quan ella tenia tres anys. No la recorda. Viu amb la seva àvia, la senyora Petrona, que ha fet néixer gairebé tot San Miguel. Jessica no vol aprendre el que fa la seva àvia. Li agrada la costura i també espera anar-se'n on hi ha la seva mare a Espanya. Els seus tres germans grans són al col·legi. El gran tenia dotze anys quan la seva mare se'n va anar, i és el que més records té. La Jessica no se'n recorda i no vol guardar els records i la ciència de l'àvia. Prefereix jugar a esperar el futur a la terra de la plata: Espanya.

La Loreto és una nena de vuit anys. La seva mare se'n va anar quan ella tenia quatre mesos. L'han criada les àvies i els oncles. Com que és l'única nena, és la consentida de la família. Els oncles i ties l'han adoptada. Fa poc va tornar la seva mare. Després de gairebé vuit anys, es va quedar un mes i va tractar que la seva filla l'estimés. Però la nena no la va reconèixer i no s'hi va voler enganxar. Aquesta dona que va arribar a dir-li que era la seva mare és dolenta, la vol separar de la seva mare, la portarà lluny. I els nens que han tornat d'Espanya –perquè no s'hi acostumen– li expliquen que allà la tindran tancada, que no podrà a sortir a caminar pel carrer, a jugar entre la pols amb els amics i amigues, com aquí, a San Miguel. La nena està sofrint perquè no vol anar a viure lluny de la seva mare, en aquesta terra on la tancaran i amb aquesta dona que diu que és la seva mare, però que no coneix.

San Miguel és a la sortida de Quito, i de tant que ha crescut la ciutat ningú no creuria que és una comunitat indígena. Ningú no veu que fins fa poc tots i totes parlaven quítxua. Fins que se'n van començar a anar tots, a San Miguel es menjava *colada de zapallo* i dels *zambos* es feia dolç per a premiar els nens i nenes. Ara solament queden els més vells, els que s'aferren a la terra i la sembren malgrat l'absència de pluja. I *wawas*, molts *wawas*. Que esperen, que es desesperen, que són acaronats, que són castigats: banyats amb aigua freda, ortigats, fumats (és a dir, ofegats amb el fum del fogó).

Però els qui castiguen, en general, són els avis d'aquests *wawas*. Són els vells analfabets, ignorants, pobres, indis que parlen quítxua, que recullen les escombraries de Quito, que escombren els seus carrers a la pluja i al sol. Són tot això que els *wawas* veuen que els seus pares van rebutjar i que va donar fruits: les immenses cases de cinc, de quatre, de sis pisos, que creixen frenèticament per tot el poble. Els seus pares i mares se'n van anar i ara envien els diners que els donen les llatinades que volen, la roba que els agrada, que els fa assemblar-se més als *wawas* blanquets i ben vestits que es veuen al televisor nou totes les tardes.

Els vells que s'han quedat veuen també com les cases noves, les immenses cases construïdes amb tanta absència, van transformant la terra: on abans creixien els *sambos* i els *zapallos*, avui s'imposen els edificis. Arraconats, sembren enmig de la sequera gai-

rebé eterna solament per continuar essent ells. Però els *wawas* ja no en volen aprendre i no els poden obligar a ser aquí. I entre el silenci i la distància dels anys, els *wawas* creixen i els vells es van morint.

L'èxode va començar fa deu anys més o menys. Deu anys que han convertit els cossos infantils en cossos d'homes i dones. Deu anys que són deu anys d'apocalipsi: el temps es va acabar, la fi d'aquest món va arribar. La comunitat està trencada, en dos, en quatre, en cent mil fragments i la memòria dels vells, les seves paraules quítxues, la seva cega passió per la terra que s'obstinen a sembrar, no arribarà a rearmar en els més joves ni tan sols un centímetre del món que ells, els avis, van conèixer, van entendre i van engendrar.

Font: Panoramio.

L'exemple de la comuna de San Miguel del Común porta a col·lació molts dels elements que constitueixen els claroscurs més dramàtics del procés migratori. No es va poder trencar amb l'horitzó colonial que representa que el consum blanqueja. Per això, la gran majoria de les remeses enviades es van destinar al consum, a les grans cases que permeten mostrar que qui se'n va anar del país va adquirir un estatus superior, que és més. Els fills i filles de la migració tampoc no s'escapen del parany: ostenten davant els companys i companyes l'últim en tecnologies que els permeti mostrar que estan en la punta de la modernitat gràcies als diners, encara que estiguin pagant amb solitud i buit el preu d'aquesta.

Els aprenentatges moltes vegades no travessen l'Atlàntic. Les famílies equatorianes que es van quedar condemnen la migració colombiana, la responsabilitzen de l'increment de la delinqüència. Rebutgen peruans, haitians o cubans que arriben a l'Equador, moltes vegades víctimes de xarxes de tràfic.

La tornada de les dones representa una esperança i un desafiament. Les pràctiques femenines, que busquen teixir xarxes de suport per a combinar la cria dels fills i la feina, que sempre estan explorant diversos camins per a la feina (vendedores ambulants, treball domèstic, comerciants de cosmètics, etc.), creen en aquestes cerques:

“[...] lenguajes y símbolos capaces de seducir al «otro» y establecer pactos de reciprocidad y convivencia entre diferentes. Esta labor seductora, aculturadora y envolvente de las mujeres permite complementar la patria-territorio con un tejido cultural dinámico, que despliega y se reproduce hasta abarcar los sectores fronterizos y mezclados –los sectores *ch'ixi*– que aportan con su visión de la responsabilidad personal, la privacidad y los derechos individuales asociados a la ciudadanía.”

Silvia Rivera, *Ch'ixinakax Utxiwa. Una reflexió sobre pràctiques y discursos descolonizadores* (pàg. 72, 2010).

És precisament aquest, el nord final del llarg viatge que emprenen els i les equatorianes: la consecució d'una ciutadania que vagi més enllà de la inclusió formal i que es deixi d'encruelir amb l'exclusió real. La migració equatoriana ha estat i continuarà essent la possibilitat de construir una ciutadania que inclogui la diferència, que no la condemni a l'esterilitat de l'híbrid o el mestís com a emblanquiment, que li permeti transitar per tots els mons, agafant-ho tot, assumint-ho tot, sense perdre res, sense haver d'ocultar, sense negar res; desplaçant-se per l'espai amb la mateixa llibertat de qui se sap posseïdor o posseïdora de dignitat i drets, pel simple fet de ser humans, deixant absoluta d'una vegada per sempre la bizantina discussió sobre la humanitat dels indis, iniciada quan aquest continent va aparèixer en el panorama europeu.

Resum

En l'anàlisi de les migracions hi ha una tendència a pensar que aquestes ocorren perquè la pobresa, l'endarreriment o la simple rebel·lia impulsen a sortir d'un temps/espai (*pacha*) que vol, deu i pot ser superat: el subdesenvolupament, l'endarreriment, la tradició. A l'altre costat, en l'extrem oposat hi ha l'Occident amb les seves promeses de modernitat i avenç envers un estadi superior, la meta a la qual s'hauria de tractar d'arribar, deixant enrere i sense possibilitat de tornada l'altre pol.

Pacha

Terme quítxua, que significa 'temps i espai com a unitat; cosmos'.

Però tractar d'entendre la migració equatoriana a Espanya implica reconèixer que la història del país emissor s'ha anat encarnant en la història de vida de cadascuna de les persones en condició de migrants. Aquestes històries de vida porten l'empremta d'un complex de discriminacions i violències que parteixen de la reproducció social de l'ordre colonial. Les actituds, les accions que duen a terme els equatorians a Espanya, els que retornen o els que mai no van sortir del seu país, codifiquen i descodifiquen els valors de supremacia i inferioritat que s'han anat construint socialment a partir del fet colonial.

En aquest sentit, la memòria ha de tenir un paper protagonista: no és possible entendre els i les equatorians sense saber els perquès històrics que han configurat un esquema dual de temps-espai, formes de ser, fer i pensar, com moderns oposats a retardats, blancs a indis, masculins a femenins, rics a pobres, moderns a tradicionals, que s'aplica tant a Espanya com a l'Equador.

El procés migratori posa en qüestió, abans de res, el tema de les identitats. Les identitats, tant individuals com col·lectives, es converteixen en espais on es confronten els vells ordres socials introjectats, i les noves experiències viscudes en una societat totalment diferent. És en aquest pla, en la confrontació, on es qüestiona el tema de la identitat mestissa, com un híbrid cultural, que condueix novament a les sendes del destí únic i final: l'emblanquiment.

Des d'una perspectiva que apunta a mirar la societat equatoriana incloent-hi les seves diàspores (Espanya, els Estats Units, entre altres), la proposta és intentar mirar les identitats que es van construir des d'una perspectiva *ch'ixi*, aquesta combinació atapeïda de formes i elements culturals que permet transitar, aprendre, assimilar sense perdre's en els laberints de la identitat com a territori. En aquests aprenentatges són les dones les que han acumulat més experiència, tot i que la societat no sigui capaç encara d'integrar les seves experiències ni les seves reflexions, i encara menys les seves pràctiques.

La migració tanca molts claroscurs: les dones van haver de fer trencaments dramàtics per a redescobrir-se com a subjectes; com seran retransmesos aquests aprenentatges a la generació següent, superant el consumisme i l'emblanquiment com a objectiu final, són les preguntes que estan surant en l'ambient.

Bibliografia

Acosta, A.; López, S.; Villamar, D. (2005). "Las remesas y su aporte para la economía ecuatoriana". A: Gioconda Herrera; María Cristina Carrillo; Alicia Torres (eds). *La migración ecuatoriana: transnacionalismo, redes e identidades*. Quito: FLACSO.

Aguirre Rojas, C. A. (2001). "Chiapas y la conquista inconclusa. Entrevista con Bolívar Echeverría". *Chiapas* (núm. 11, pàg. 45-60). Mèxic: IIE-UNAM-ERA.

Andrade, X. (2011). "Gira el sol: Retorno y pequeño comercio España-Ecuador". *Boletín del Sistema de Información sobre Migraciones Andinas* (núm. 10, pàg. 11-12). Quito: FLACSO.

Arcentales, J.; Garbay, S. (2012). *Informe sobre movilidad humana, Ecuador 2011*. Programa andino de derechos humanos. Quito: Universidad Andina Simón Bolívar.

Bernand, C. (1994). "El mundo andino, unidad y particularismos". A: Carmen Bernand (comp.). *Descubrimiento, conquista y colonización de América a quinientos años*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.

Bernand, C. (1999). "La libertad de los Yanaconas". A: Carmen Bernand; Serge Gruzinsky. *Historia del Nuevo Mundo: Los mestizajes, 1550-1640* (tom II, pàg. 222-224). Mèxic: Fondo de Cultura Económica.

Bretón, V. (2008). "De la ventriloquia a la etnofagia o la Etnitización del desarrollo rural en los Andes ecuatorianos". A: M. Martínez Mauri; E. Rodríguez Blanco (coord.). *Intelectuales, mediadores y antropólogos: La traducción y la reinterpretación de lo global en lo local* (pàg. 113-136). Sant Sebastià: Ankulegi Antropologia Elkartea.

Cadena, M. de la (1991). "Las mujeres son más indias: Etnicidad y género en una comunidad del Cusco". *Revista Andina* (núm. 1, pàg. 47).

Carranza, C.; Malo, G. (2006). *Impacto de la migración. Una lectura desde la experiencia ecuatoriana. Remesas de la emigración y su impacto socioeconómico*. Quito: UNICEF.

Castillo, L. (2012). "El emigrante vende sus bienes para subsistir en España o EE.UU.". *El Comercio.com*, 8 d'agost de 2012.

Certeau, Michel de (1996). "La invención de lo cotidiano" (vol. 1). *Artes de hacer*. México: UIA-CFEMC.

Endara, L. (1999). *Ciudadanos vs. Caníbales: la construcción de la identidad "mestiza"*. Quito: FLACSO.

Fabian, J. (1983). *Time and the other. How Anthropology makes its object*. Nova York: Columbia Press University.

Florescano, Enrique (1997). *La historia y el historiador*. México: Fondo de Cultura Económica.

Forrest, Hylton; Felix, Patzi; Sergio, Serulnikov; Sinclair, Thompson (2003). *Ya es otro tiempo el presente. Cuatro momentos de insurgencia indígena*. La Paz: Muela del Diablo.

Goycochea, A.; Ramírez Gallegos, F. (2002). "Se fue, ¿a volver?: Imaginarios, familia y redes sociales en la emigración ecuatoriana a España (1997-2000)". *Iconos. Revista de Ciencias Sociales* (núm. 14). Quito: FLACSO.

Gutiérrez Flores, J. (2010). "Ese cholo soy yo. Reflexiones sobre la identidad de una mosca". *El Colectivo* (núm. 3, pàg. 19-22).

Ibarra, H. (2010). *Estado nación y crisis de las ideologías del mestizaje en el Ecuador*. Col·loqui "Decolonization in the Andes: Contemporary debates and transformations", Center for Latin American and Caribbean Studies. Nova York: New York University.

Levaggi, A. (2001). "República de Indios y República de Españoles en los reinos de Indias". *Revista de Estudios Histórico-Jurídicos* (núm. 23, pàg. 419-428). Valparaíso.

Murra, J. V. (2009). "Complementariedad ecológica". A: John V. Murra. *El mundo andino, población, medio ambiente y economía*. Lima: Fondo Editorial de la Pontificia Universidad Católica del Perú / Instituto de Estudios Peruanos.

Paladines, C. (2007). "La odisea de la modernización en el Ecuador: Dos momentos de su desarrollo". *Revista Anual de la Historiografía e Historia de las Ideas* (núm. 9, pàg. 129-140). Mendoza: INCIHUSA.

Pedone, C. (2002). "Las representaciones sociales en torno a la inmigración ecuatoriana a España". *Iconos. Revista de Ciencias Sociales* (núm. 14, pàg. 56-66). Quito: FLACSO.

Powers Vieira, K. (1994). *Prendas con pies*. Quito: Abya Yala.

Testimonios de la Crisis de 1999. Proyecto "Tras las huellas de un atraco: Crisis bancaria Ecuador 99".

Rivera, Silvia (2010). *Ch'ixinakax Utxiwa. Una reflexión sobre prácticas y discursos descolonizadores*. Buenos Aires: Ediciones Tinta Limón y Retazos.

Rivera, Silvia (2010). *Violencias (re)encubiertas en Bolivia*. La Paz: La mirada salvaje.

Rivera, Silvia; El Colectivo (2010). *Principio Potosí Reverso*. Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía. Gobierno de España. Ministerio de Cultura.

Warnier, J. P. (2001). *La mundialización de la cultura*. Quito: Abya Yala.